

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Fil. dr *Eva Hesselgren*, Stockholm, och fil. dr *Björn Horgby*, Linköping. Är "muntlig historia" något för historisk arbetslivsforskning? 97
Does "oral history" have a role in the history of working life? 113

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Marianne Liliequist: Nybyggarbarn. Anmäld av fil. dr *Lissie Åström*, Lund ... 114
Owe Ronström: Att gestalta ett ursprung. Anmäld av professor *Jan Ling*, Göteborg 118
Margareta Cramér: Den verkliga kakelugnen. Anmäld av docent *Mats Hellspång*, Stockholm 120

- Gun Schönbeck: Victor von Gegerfelt – arkitekt i Göteborg. Anmäld av fil. lic. *Gösta von Schoultz*, Lund 123
Katia Johansen: Kongelige kjoler. Anmäld av fil. lic. *Lis Granlund*, Stockholm 124
Ruth Horneij: Bonaderna från Överhogdal. Anmäld av fil. dr *Gertrud Grenander Nyberg*, Stockholm 125
Sune Rudnert: I historiemålarens verkstad. Anmäld av *Gösta von Schoultz* .. 127

FÖRENINGSMEDDELANDEN

- Styrelseberättelse 1991 128



RIG · ÅRGÅNG 75 · HÄFTE 4

1992

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Docent *Elisabet Hidemark*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Hans Medelius*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspong, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Box 27820, 115 93 Stockholm

Års- och prenumerationsavgift 100:—
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1992

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET
OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

1992 ÅRGÅNG 75

REDAKTION

*ELISABET HIDEMARK · NILS-ARVID BRINGÉUS
MATS HELLSPONG · HANS MEDELIUS*

STOCKHOLM 1992

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Docent *Elisabet Hidemark* (ordf.), intendenten fil. kand. *Hans Medelius* (sekr. adr. Nordiska Museet, Box 27820, 115 93 Stockholm), docent *Mats Hellspong* (Rigs redaktör, adr. Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm), fru *Eivor Andersson* (skattm.), professor *Nils-Arvid Bringéus*, professor *Sven B. Ek*, professor *Billy Ehn*, direktören, fil. lic. *Sune Zachrisson*, professor *Bo Grandien* och styresmannen för Nordiska museet, fil dr *Sten Rentzhog*.

Revisorer

Byrådirektör *Britt-Inger Svensson*, förste intendent *Berit Rönnstedt*

Norstedts Tryckeri

Stockholm 1992

INNEHÅLL

UPPSATSER

Professor <i>Åke Daun</i> , Stockholm: Fredrik Ströms Svenskarna i sina ordspråk. En kommentar i ljuset av senare forskning om svensk mentalitet	33	Anmäld av fil. kand. <i>Ulf Stahre</i> , Göteborg	87
Fredrik Ström's "Swedes in their proverbs"	43	Kersti Holmquist: Silversmeden Wiwen Nilsson. Anmäld av <i>Elisabet Stavenow-Hidemark</i>	27
Fil. dr <i>Eva Hesselgren</i> , Stockholm, och fil. dr <i>Björn Horgby</i> , Linköping: Är "muntlig historia" något för historisk arbetslivsforskning?	97	Ruth Horneij: Bonaderna från Överhogdal. Anmäld av fil. dr <i>Gertrud Grenander Nyberg</i> , Stockholm	125
Does "oral history" have a role in the history of working life?	113	Katia Johansen: Kongelige kjoler. Anmäld av fil. lic. <i>Lis Granlund</i> , Stockholm	124
Docent <i>Sören Jansson</i> , Uppsala: I staden och på landet. Mat, miljöer och kulturgränser i 1930-talets Uppland	1	Kerstin Louise Johansson: De dödas julotta, se ovan Holbek	65
Town and Country: Food, Milieu, and Cultural Boundaries in Twentieth Century Uppland	18	Kati Laine-Sveiby: Företag i kulturmöten, se ovan Arnstberg	72
ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR		Marianne Liliequist: Nybyggarbarn. Anmäld av fil. dr <i>Lissie Åström</i> , Lund	114
Docent <i>Karl-Olov Arnstberg</i> , Stockholm: Varning för undermålig etnologisk forskning!	72	Britta Lundgren: Allmänhetens tjänare, se ovan Björklund	53
Docent <i>Gösta Arvastson</i> , Göteborg: Sydsvenska original	19	Människor & föremål: etnologer om materiell kultur. Festskrift till Phebe Fjellström den 30 juni 1990. Red. av Alf Arvidsson m. fl. Anmäld av fil. kand. <i>Eva Silvén-Garnert</i> , Stockholm	93
Docent <i>Anders Björklund</i> , Stockholm: Kvinnors historia i manligt verk	53	Magnus Mörck: Storstadens livsstilar och boendekarriärer, se ovan Vasström	79
Docent <i>Mats Hellspong</i> , Stockholm: Perukmakarna på Operan	62	Ingalill Pegelow: Sankt Martin i svensk medeltida kult och konst. Anmäld av teol. dr <i>Benkt Olén</i> , Lund	94
Dr phil. <i>Bengt Holbek</i> , Köpenhamn: De dödas julotta — en opposition	65	Holger Rasmussen: Hattens rette brug. Anmäld av professor <i>Nils-Arvid Bringéus</i> , Lund	28
Fil. dr <i>Maj Nodermann</i> , Stockholm: Glömda sekel i Gotlands konsthistoria	59	Owe Ronström: Att gestalta ett ursprung. Anmäld av professor <i>Jan Ling</i> , Göteborg	118
Docent <i>Göran Rosander</i> , Oslo: Nordiska museets utställningsverksamhet under ett sekel	45	Sune Rudnert: I historiemålarens verkstad. Anmäld av fil. lic. <i>Gösta von Schoultz</i> , Lund	127
Mag. art. <i>Annette Vasström</i> , Köpenhamn: Om bolig og identitet	79	Gun Schönbeck: Victor von Gegerfelt — arkitekt i Göteborg. Anmäld av <i>Gösta von Schoultz</i>	123
Bo Bjelfvenstam: Ernst Jacobsson — arkitekt, oscarian, jude. Anmäld av docent <i>Elisabet Stavenow-Hidemark</i> , Stockholm	30	Gunnar och Karin Svahnström: Måleri på Gotland 1530 — 1830, se ovan Nodermann ...	59
H. Bub: Bird Trapping & Bird Banding. Anmäld av professor <i>Sture Lagercrantz</i> , Uppsala	84	Ingvar Svanberg: Kazak Refugees in Turkey. Anmäld av <i>Gösta Arvastson</i>	90
Staffan Carlén: Att ställa ut kultur, se ovan Rosander	45	Karla Werner: Staden som livsrum. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	25
Margareta Cramér: Den verkliga kakelugnen. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	120	Bo Wulff: Perukmakarna på Kungliga Teatern 1773 — 1923, se ovan Hellspong	62
Mats Hellspong: Korset, fanan och fotbollen.		Lynn Åkesson: De ovanligas betydelse, se ovan Arvastson	19

KORTA BOKNOTISER

En okänd själ. På jakt efter det nordiska. Red. av Svenolof Karlsson. Anmäld av fil. kand. <i>Barbro Blehr</i> , Stockholm	96	Nationella identiteter i Norden — ett fullbor- dat projekt? Red. av Anders Linde-Laursen och Jan Olof Nilsson. Anmäld av <i>Barbro Blehr</i>	96
Anne-Marie Ericsson: Svensk smyckekonst från jugend till postmodernism. Anmäld av <i>Lis Granlund</i>	31	Jan Thomaeus: Byarnas bilder. Anmäld av <i>Mats Hellspång</i>	96
Folkloristisk brevlåda. LyssnARBrev valda och kommenterade av Bengt af Klintberg. An- mäld av <i>Mats Hellspång</i>	32	<i>Föreningsmeddelanden</i> Styrelseberättelse 1991	128
Kung Erik XIV:s kröning 1561. Red. av Ulrica Thoresen och Astrid Tydén-Jordan. Anmäld av <i>Lis Granlund</i>	32		

Är "muntlig historia" något för historisk arbetslivsforskning?

Av Eva Hesselgren och Björn Horgby

Inledning

Av tradition har många historiker sett med skepsis – ja, i vissa fall med nedlåtande förakt – på vad som kallas "muntligt" källmaterial. Det cirkulerar en del mindre vederhäftiga "sanningar". På ett doktorandseminarium i början av 1991 uttryckte sig några doktorander så här (uttalandena är inte ordagrant återgivna):

– Det är ingen mening att intervjua gamlingar om deras barndom, man får bara rosenröda, romantiska berättelser.

– Jag frågade min mamma om hon hade uppfostrat mig själv. Hon svarade att någon månad hade en barnflicka hjälpt till, men sedan hade hon själv svarat för min uppfostran. I familjealbumet är jag som liten vid ett flertal tillfällen fotograferad tillsammans med en barnflicka. När jag visade min mamma albumet kom det fram att barnflickan hade varit i mitt hem under flera år.

Etnologins intresseförskjutning från föremålsbaserad forskning till kulturanalys med hjälp av "muntligt" källmaterial har inneburit att det under de senaste decennierna fått ungefär samma status för etnologer, som det "skriftliga" källmaterialet har för historiker.¹ Samtidigt har intresset för historisk antropologi medfört att historieforskningen närmar sig etnologi/antropologi i problemval, teori och metod. En följd av denna process är att även arkivvana historiker under senare tid konfronterats med "muntlig" historia.

För vårt vidkommande resulterar mötet dels i en källkritisk granskning av det "muntliga" källmaterialet, dels i ett utpekande av möjliga an-

vändningsområden. Källkritiken är ingen överlappshandling, trots att vi rör oss på etnologernas hemmamarker. De båda disciplinerna har olika vetenskapstraditioner, ställer inte samma källkritiska krav och har inte samma kunskapsmål. För oss som "utomstående" historiker, intresserade av arbetarkultur och arbetets historia, är det dessutom frapperande hur oreflekterat och självklart en del – men absolut inte alla – svenska etnologiska arbetarkulturforskare använder detta material. Något polemiskt kan man uttrycka forskningsprocessen så här: Efter att man redogjort för vilket material man använder, och påpekat förekomsten av några källkritiska brister i det, lämnar man sedan raskt området åt sitt öde och går vidare i undersökningen utan att ta någon större hänsyn till de tidigare gjorda påpekandena.²

Hur ska då historisk arbetslivsforskning berikas av "muntlig" historia? Vi menar att källmaterialet gör det möjligt att nå information som är svår – eller omöjlig – att nå på annat sätt. Utifrån våra erfarenheter av att arbeta med "muntlig" historia ringar vi in några områden där arbetshistorisk forskning kan nå ny kunskap genom att använda denna typ av källmaterial.

² Tex G Arvastson, *Maskinmänniskan*. Göteborg 1987, H Brembeck, *Arbetsstadens barn*. Göteborg 1988, B Bursell, *Träskoadel*. Stockholm 1975, densamma, *Anläggarna*. Stockholm 1984, R Enmark, *Mamma, pappa, barn*. Göteborg 1986, densamme, *Arbetsfamilj i teori och empiri*. Göteborg 1987. Bursell diskuterar källkritiska problem, men drar inte tillräckliga konsekvenser av diskussionen. Kanske kan man rikta samma typ av kritik mot vår egen och många andra historikers användning av det "skriftliga" källmaterialet.

¹ K-O Arnstberg, *Utforskaren*. Stockholm 1989.

Två typer av "muntligt" källmaterial

Det "muntliga" källmaterial, som kan användas av historisk arbetslivsforskning, utgörs i första hand av självbiografier och intervjuer. Själva begreppet är något missvisande, eftersom materialet i allmänhet är nedskrivet. Det är "muntligt" i den meningen att det är ett nedskrivet resultat av ett muntligt berättande eller en berättartradition.³

Hotet från samhällsförändringen låg till grund för insamlingen av självbiografiska "arbetarminnen". Under ledning av Mats Rehnberg började Nordiska museet i samarbete med olika fackförbund, att yrkesgruppsvis samla in självbiografier. Man ordnade pristävlingar och de "bästa" berättelserna publicerades, efter redigering, i Nordiska museets serie med arbetarminnesböcker. Informanterna hade till stöd för sitt skrivande en frågelista, som de kunde följa.⁴

Intervjuer med bland annat arbetare har utförts under de senaste årtiondena av personal vid museer, arkiv och kommunala projekt, journalister, privatforskare och vetenskapligt skolade forskare. Vi skiljer mellan intervjuundersökningar utförda av vetenskapligt skolade forskare, de som utgör ett led i en pågående forskningsprocess, och den mer vildvuxna floran av intervjuer utförda av tex anställda vid museer, arkiv, bildningsförbund eller kommunala projekt. Metodiskt kan man dessutom skilja mellan frågelistbaserade intervjuer och ostrukturerade livslopsintervjuer.

Syftet med den senare typen av intervjuer är att informantens berättande ska styra samtalet. Intervjuerna är beroende av informantens vilja — och resurser — att förmedla sin historia och av intervjuarens förmåga att försiktigt öppna informantens "dörrar" till det förflutna och lotsa informanten till tidigare ej berörda frågor och ämnesområden. Intervjuaren har till sin hjälp en

lista på vilka områden intervjuen bör beröra och återvänder om möjligt, efter grundliga förberedelser till informanten vid flera tillfällen, för att dels täcka områden som inte berörts tidigare, dels försöka komma informanten närmare in på livet. Denna metod används av Norrköpings kommuns projekt "Arbetarminnen".

Projekt "Arbetarminnen"

En idealbild av hur arbetarklassen såg ut vägledde Nordiska museets äldre insamling av arbetarminnen. Norrköpings textilarbetare motsvarade inte denna och därför samlade museet inte in några textilarbetarminnen.⁵ Bland annat för att kompensera detta började "Arbetarminnen" våren 1986 att intervju äldre textilarbetare. Intervjuerna utfördes av beredskapsanställda, som utbildats av etnologerna Christer Dominder och Lena Wernevik. Över 250 personer har hittills berättat om sina liv. De har intervjuats vid ett eller flera tillfällen — vanligen sammanlagt 2–6 timmar, men det förekommer ända upp till 20 timmars bandinspelade intervjuer med en person. Materialet växer och börjar utökas med intervjuer också med hamn-, pappers- och metallarbetare från Norrköping.

Intervjuerna utförda av "Arbetarminnen" liknar forskarintervjuerna, trots att de inte utgör ett led i intervjuarens egen forskningsprocess. Intervjuerna är utbildade i intervjuteknik och särskilt i att utföra ostrukturerade livslopsintervjuer. Bland annat har intervjuerna tillsammans med projektledning och arbetskamrater, som ett led i utbildningen, kunnat förbereda nya intervjuer med "gamla" informanter. På så sätt har intervjuerna i allmänhet varit mer metodiskt skolade för sin uppgift än många forskare.⁶

"Arbetarminnens" intervjuer är mer lättbedömda än många andra typer av intervjuundersökningar, eftersom man har använt en utmejslad metod. Styrkan med metoden är att det i

³ Jfr G Rosander, "Muntlige kilder — Hva og hvorfor", i B Hodne, K Kjeldstadli och G Rosander, red, *Muntlige kilder*. Oslo 1981:13–14. Begreppet "muntligt" inrymmer en nedsättande tendens, eftersom det bara är det folkliga memoarskrivandet som i allmänhet klassificeras som "muntligt", medan bemärkta personers memoarer ingår i ett finkulturellt kretslopp.

⁴ Vi behandlar här enbart dessa minnen, inte senare års insamlingar, se S Bohman, "The People's Story", *Methodological Questions 3*. Nordiska museet 1986.

⁵ B Nilsson, "Arbetaren i offentligheten — perspektiv på insamlingen av arbetarminnen", B Skarin Frykman mfl red, *Lönearbete och livsmönster*. Göteborg 1989:393–406, se även B Horgby red, *Då brann det i gaveln*. Fem textilarbetare minns. Norrköping 1991:2–3.

⁶ C Dominder, "Arbetarklassens historia i Norrköping", *Teknik & Kultur* 1986:3. Björn Horgby tog initiativ till projektet och håller fortlöpande kontakt med projektledningen.

vissa fall är möjligt att få informanten att öppna sig och tala om sådant som man inte berättar om för helt främmande personer som man träffar vid ett enstaka tillfälle samt att intervjuerna utförs mer på informantens villkor än på intervjuarens. Svagheter är intervjuarnas bristande ämneskunskaper, som innebär att de inte kan ställa de för forskningsprocessen relevanta följdfrågorna. I den frågelistbaserade forskarintervjun blir sannolikt arbetsprocessen och liknande ämnesområden mer inträngande belysta, medan "Arbetarminnens" metod får fördelar när det gäller informantens familjeförhållanden och privatliv. Andra intervjuundersökningar har sannolikt samma svagheter som "Arbetarminnen".

En skillnad mellan självbiografier och livslopsintervjuer illustreras av ett material som tillkom i samband med att några av "Arbetarminnens" intervjuer redigerades av Björn Horgby och Lena Wernevik för att ges ut i två böcker med textilarbetarminnen.⁷ De redigerade intervjuerna lästes av informanterna för godkännande och eventuella ändringar, strykningar eller tillägg. Några informanter gjorde ändringar och strykningar. Ändringarna var få och gällde i allmänhet förändringar av sakuppgifter. En informant kunde ändra uppgiften om fyra månaders värnplikt till sex månaders. Strykningarna däremot var — i ett par fall — omfattande. I samband med denna process blev intervjuerna en typ av självbiografier.

Det muntliga berättandet som kommunikationsprocess

Orsaken till förändringen från intervju till självbiografi var att den bild av det förflutna som dessa informanter presenterade i det informella samtalet inte var samma bild, som de ville torgföra offentligt. Det berodde på att förutsättningarna i kommunikationsprocessen förändrades.⁸ Mottagaren var inte längre intervjuaren och anonyma forskare vid ett folklivsarkiv, utan en presumtiv allmänhet.

När informanten skriver sin självbiografi eller blir intervjuad berättar han/hon för en publik,

för en mottagare. I intervjun är den primära mottagaren närvarande. Berättaren är ofta medveten om att det kan finnas en sekundär mottagare, som består av de personer som också får tillgång till materialet, men i allmänhet garanteras informanten att uppgifterna behandlas konfidentiellt.

Kommunikationssituationen leder till ett hänsynstagande till reella eller presumtiva sändare och mottagare samt till deras förväntningar. Informanten väljer ut vissa episoder, företeelser eller tankar ur sitt liv, som han/hon anser vara lämpliga att berätta om, som informanten tror att publiken är intresserad av och som inte hotar informantens egen integritet eller stör den bild som informanten, medvetet eller omedvetet, vill förmedla av sig själv och sina erfarenheter. "Integritetsgränsen" kan vara beroende av om materialet är planerat att offentliggöras eller om individen har ett personligt sekretesskydd. Därför är självbiografierna mindre "personliga" än intervjuer som inte är avsedda att publiceras.⁹

"Integritetsgränsens" förskjutningar exemplifieras av strykningarna i "Arbetarminnens" redigerade intervjuer. Två informanter strök upp till en fjärdedel av sina redigerade intervjuer, medan två gjorde smärre strykningar av uppgifter av privat natur. De som strök mycket hade större behov än övriga att flytta den personliga "integritetsgränsen" och ville inte peka ut personer. Dessutom strök man överdrifter, skryt och framför allt sådant som gav en alltför egensinnig bild av informanten eller omgivningen. Vid strykningen av följande sekvens kan flera faktorer ha samverkat. Dels utpekas en person, dels illustrerar episoden alltför stor egensinnighet.

"Sprit kunde man köpa på Vilbergen, en kvarter hembränt för 2,50 kr. Hembrännarna på Vilbergen höll på i många år innan dom åkte fast. Polisen ville inte ta fast dom, så han som anmälde till polisen sände efter linköppingspolisen. Jag vet när xx (ett namn nämns) åkte motorcykel hade han inget körkort och var full som en

⁷ B Horgby 1991 och L Wernevik, red, Bullakandidater. Fem textilarbeterskor minns. Norrköping 1991.

⁸ B Hodne, "Överföring av muntlig stoff", i B Hodne 1981:37.

⁹ P Thompson, Det förgångnas röst. Södertälje 1980:98–99, 116–20, även S Bohman 1986:17–22, som jämfört en hantverkars minnesberättelse och en intervju gjord med samma person. Bohman finner att intervjun är mer direkt, personlig och detaljerad än minnesberättelsen där informantens idealbild tydligare tonar fram.

alika. Han mötte en nämndeman på Kungsgatan.

– Stopp där, sa nämndeman. Då lyfte xx på hatten.
– Jasså är det du, ja åk du bara. Han visste för mycket, för nämndeman och han hade haft sällskap flera gånger och köpt brännvin där uppe. Det fanns många sådana där historier. xx var en jädra bra kille, fast han söp lite för mycket och ville gärna slåss för mycket.”

Utöver mer personliga förhållanden om sexualitet, alkoholkonsumtion, exempel på oärlighet mm, som gav en bild av informanten som mer egensinnig än vad denne ville framstå, ströks sådant som utpekade arbetarkulturen som alltför egensinnig. Det kunde gälla fusk med arbetstiden vid övertidsarbete eller vad vi uppfattar som oskyldiga berättelser om lek och skämt:

”Det förekom ofta bustag. Stoppade klistre i träskorna och sådant. Jag tror att sådana där spratt försvann allt mer, för under de sista 10–15 åren kan jag inte alls komma ihåg något sådant. Det kunde vara havregrynsgröt i träskorna. Det hörde ju till de mer oskyldiga skämten egentligen.

På fredagen fick vi löningen. Textilarbetarna hade så dålig lön så det räckte inte till att ta en sup på förutom i undantagsfall. Jag tror målare och murare, som tjänade mer, oftare var ute och söp och levde rullan.”

Arbetarkollektivet fick inte ”avslöjas”, utan skulle motsvara en skötsam idealbild, som inte inrymde egensinniga drag. Det var sådant informanterna kunde berätta om i förtroende, men som man inte ville publicera och därför retuscherade bort. Denna typ av strykning liknar också strykningarna av värderingar, som man inte ville skylta med tex kritik av fackföreningsrörelsen, att krig skapar välstånd och att tidsstudierna inte var genomgående negativa för arbetarna.¹⁰ På så sätt styrde den sociala önskvärdheten strykningarna. Det finns anledning att misstänka att Nordiska museets äldre självbiografiska material också har samma tendens.¹¹

¹⁰ Materialet förvarat i Arbetarminnen, Folklivscentrums i Östergötland arkiv.

¹¹ S Bohman 1986.

Minnesprocessen och materialets tendens

Minnesprocessen är beroende av perceptionen och förståelsen av det uppfattade. Förståelsen innebär att informationen kategoriseras och sätts in i ett sammanhang. Detta gör att vi längre fram kan rekonstruera den uppfattade informationen. När materialet återkallas ur minnet plockar hjärnan fram den del av materialet som inte har rensats ut och gör en – inte alltid fullständig – rekonstruktion. Eftersom det inte finns något entydigt samband mellan upplevelse och minne utgör själva minnesprocessen ett problem för den ”muntliga” historien.

Utrensningen av minnesmaterial är mest drastisk och häftig under den tid som ligger nära upplevelsen. Sannolikheten för att man ska minnas exakt är störst i samband med ett socialt behov eller intresse. Äldre människor kan tex ofta komma ihåg hur stor deras första lön var eller hur mycket vissa varor kostade.¹² Det är en aktiv process att återkalla något ur minnet. Brist på vilja kan vara ett hinder för minnet genom ett medvetet undvikande av obehagliga fakta eller en omedveten bortträngning. Det finns alltid ett ”mörkertal” – särskilt när det gäller den typ av uppgifter som kan uppfattas som negativa eller problematiska av informanten. En pensionerad väverska, som arbetat nästan hela sitt yrkesverkssamma liv vid ylleföretaget Törnell & Ringström i Norrköping, berättade om detta i en intervju 1986:

”– Då hade du va’t där nästan hela tiden?

– Jaa, va nästan på hela tiden. Ja va ifrån ett par gånger. En gång vart ja permitterad. Då kommer ja inte ihåg när då va, jaa då. Då börja på Nord Ylle, men då va inget vidare å ha.”¹³

Minnesluckan berodde i det här fallet inte på att informanten hade ”dåligt minne” utan på att hon inte kunde – eller omedvetet ville – placera in en händelse i tiden som hon upplevde som olustig. Både permitteringen och arbetet på Nordylle upplevde hon tydligen som negativt. Strax dessförinnan i intervjun hade hon berättat hur väl hon hade trivts på Törnells.¹⁴

¹² Jfr B Gustafsson, Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913. Uppsala 1965:208–14.

¹³ Arbetarminnen AM 55:8, Folklivscentrums i Östergötland arkiv.

Det är sannolikt lättast att bevara "ljusa" minnen samt händelser som upplevs som oförrätter, där informanten är den kränkta parten och som, med en utsliten term som då och då återkommer i minnesmaterialet, etsat sig fast i minnet. Det är inte heller så långsökt att dra slutsatsen att det är uppgifter av personlig eller egensinnig karaktär, som intervjuade informanter i första hand väljer att inte berätta om.

Informanten kan också minnas "fel". Rekonstruktionen medför att det kan uppstå en skillnad mellan fakta och minne. För det första kan informantens omedelbara tolkning av händelsen ur faktasynvinkel innehålla skevheter. Det "muntliga" materialet har en subjektiv karaktär och utsätts inte för samma omedelbara granskning som ett föreningsprotokoll, där flera personer enas om en tolkning av en händelse. För det andra tolkar informanten hågkomsterna utifrån sin historia och självuppfattning. Vissa fakta kan lyftas fram och på så sätt vrida perspektivet, eftersom de senare får ett symbolvärde. Man kan göra omtolkningar eller förändringar av fakta, så att de bättre passar in i självbilden och så att livet uppfattas som väl strukturerat. Detta gäller i högre grad de skrivna självbiografierna än intervjuerna. För det tredje kan vid en rekonstruktion element från olika händelser sättas samman till ett minne. Man blandar samman händelser. För det fjärde påverkar den nutida värderingen av tillvaron upplevelsen av det förflutna.¹⁴

Tidigare berörde vi informantens behov av integritet. Här måste påpekas att även intervjuaren eller frågeformuleraren ofta tar hänsyn till informantens integritet. För kommunikationens huvudsakliga mottagare är syftet med insamlingsprocessen i första hand att dokumentera en förfluten verklighet och/eller att skapa ett forskningsbart källmaterial. Därför får inte frågorna vara av sådan art att kommunikationsprocessen störs, eftersom detta riskerar kommunikationen som sådan.

Informanten har på samma sätt ett intresse av att underlätta kommunikationen. Informanten har två syften med att berätta sin historia. Hon/han vill dels förmedla sin egen bild av det förflut-

na till omvärlden och senare generationer, dels i berättelsens form strukturera sina egna upplevelser, sin egen historia, så att den egna historien upplevs som meningsfull och förståelig.¹⁶ När en informant väl en gång har förmedlat sin historia på detta sätt, så återkommer samma berättelse – ofta episod för episod och ibland ord för ord – vid senare liknande tillfällen.¹⁷

Kommunikationsprocessen bygger på en muntlig berättartradition. Därför måste man se minnesberättelserna som en specifik litterär genre, som hämtar sitt stoff från en subjektivt upplevd verklighet och som har vissa berättartekniska schabloner och särdrag. En följd av berättarsituationen är informantens intresse av att mottagaren upplever berättelsen som spännande och intressant. Därför fylls gärna berättelsen av färgstarka, men för båda parter förhållandevis oproblematiske episoder. Är berättelsen problematisk för mottagaren finns det – ur informantens synvinkel – en risk att kommunikationen störs.

För historikern finns ett positivt drag i äldre människors sätt att minnas. Tendensen att ta hänsyn till mottagaren minskar med tilltagande ålder. Paul Thompson menar, med stöd av psykologisk forskning, att äldre människor har ett behov av att minnas och på så sätt kunna göra ett bokslut över sitt eget liv. Minnesprocessens längre intervall och dess selektivitet kompenseras av en ökad vilja att komma ihåg, liksom också ofta av ett minskat intresse av att anpassa skildringen efter mottagarens sociala normer.¹⁸

Genreförväntningarna och det muntliga berättandets dramaturgi är en anledning till att berättelsen gärna gestaltar förhållanden under "den gamla goda" eller "den gamla onda" tiden och att penseldragen tenderar att bli antingen väl mörka eller ljusa genom att informanten väljer ut episoder som illustrerar detta. Samtidigt strukturerar informanten sitt eget livsöde och försöker sätta in det i ett meningsfullt sam-

¹⁶ A Eriksen, "Livets gode og livets mørke", Nordnytt nr 41 1990:12–13.

¹⁷ Jfr tex Arbetarminnen AM 40, 43, Folklivscentrums i Östergötland arkiv och Minnen från Norrköping del III. Norrköping 1985:9–14, 96–101, 140–41. S Bohman 1986:17 konstaterar mönstret, men drar inte den slutsats som vi gör här.

¹⁸ P Thompson 1980:115, se även S Bohman 1986.

¹⁴ Se föregående not.

¹⁵ K Kjeldstadli, "Kildekritikk" i B Hodne 1981:70–72, se också P Thompson 1980:104–12.

manhang. På så sätt förgylls samtiden och framstegen på vägen hit av berättelsen om "den gamla onda" tiden och alla dess vedermödor, problem, konflikter och umbäranden. Informanten kan i trygg förvisning om sitt livs meningsfullhet se tillbaka på vad "jag" och "vi" har åstadkommit när arbetarklassen från "mörkret" har stigit mot "ljuset". Detta är inte ovanligt bland informanter med rötter i arbetarrörelsen. Ett annat förhållningssätt – som inte behöver stå i motsatsställning till mörker-ljus-metaforen – är att samtiden genomlysas när den ställs i kontrast till "den gamla goda" tiden. Vad som i samtiden upplevs som främmande eller svårt att förstå kan förgyllas i det förflutna. Ett tydligt exempel är jämförelsen mellan samtida främmande ungdom och egen barn- och ungdomstid.¹⁹

1945–60, när den största delen av Nordiska museets arbetarminnen samlades in, hade ännu inte sprickorna börjat synas i "folkhemmet". Framtiden och samtiden var ganska oproblematisk. Självbiografierna skrevs oftast av arbetare som tidigare varit aktiva i arbetarrörelsen, varför de framstegsoptimistiska berättelserna dominerade. De tog gärna avstamp i "mörkret".²⁰

Under de senaste decennierna har "den svenska modellen" börjat rämna. Det är därför inte längre lika självklart att se samhällsförändringarna utifrån ett konsensusperspektiv. Detta påverkar senare insamlat intervjumaterial. För äldre människor kan samtiden vara svår att förstå, samtidigt som det finns traditionalistiska skäl till att bevara "mörker-ljus"-metaforen. Det finns därför en tendens att metaforen ändras till "mörker-ljus-mörker". Det börjar mörkta. Föräldrar, lek, uppfostran mm kan förgyllas i barn domen, men samtidigt var de sociala villkoren hårda. En berättarteknisk schablon som ofta återkommer är mening av typen "men det gick ändå". Problemen bemästrades, eftersom de måste klaras av och tillvaron blev med tiden ljusare. Från detta "ljus" ses däremot samtiden i

mörkare färgnyanser.²¹

Materialens representativitet

En annan konsekvens av kommunikationsprocessen är att det företrädesvis är fackligt aktiva, yrkeskunniga och skötsamma arbetares minnesberättelser som har bevarats för eftervärlden. Det är svårare att nå de arbetare som inte är lika stolta över sitt yrkeskunnande, sitt fackliga engagemang eller sin livsstil. De egensinniga arbetarna är inte eller har inte varit lika intresserade av att tradera och strukturera sin livshistoria inför vare sig allmänhet eller dokumenterande eller forskande intervjuare. Det ligger i egensinnighetens karaktär och det är inte heller socialt önskvärt att framställa sig som egensinnig.²² Egensinniga arbetare stod/står i opposition till "det etablerade samhället" och dess normer (även när detta samhälle representeras av nyfikna och välvilliga forskare).²³ Skevheten är särskilt stor i de skrivna självbiografierna, eftersom dessa krävde/kräver en långt starkare motivering än intervjuerna.

Kommunikationsprocessen innebär också att informanten gärna vill framstå i ett skötsamt ljus, varför egensinniga episoder eller perioder i livet kan döljas eller slätas över.²⁴ Som vi visat är detta i hög grad fallet om kommunikationens förutsättningar förändras och förtroliga intervjuvar i redigerad form ska publiceras.

Representativiteten snedvrids av att kvinnorna

²¹ Anne Eriksens typologi med fyra alternativ: A. en ljus barndom, B. en mörk barndom, C. en ljus samtid, D. en mörk samtid och med kombinationerna A-C, A-D, B-C och B-D menar vi är något förenklad, A Eriksen 1990:21–22.

²² Denna bristande representativitet har uppmärksammats av SA Andersen, Salt og brød gør kinden rød. Århus 1985:11, 55, P Thompson 1980:120, 126, C Winberg 1989:200–01, jfr E Roberts, A woman's place. Oxford 1984:5–6, som är medveten om förekomsten av egensinnighet, men menar att hennes urval är representativt, och S Bohman 1986.

²³ S A Andersen, "Dockers' Culture in three North European Port Cities: Hamburg, Gothenburg and Aarhus, 1880–1960", Arbejdsrapport. Center for Kulturforskning nr 74 1990:7.

²⁴ Jfr A Eriksen 1990 och P Thompson 1980:120, som menar att det har betydelse om intervjun sker i hemmet, där respektabiliteten framhävs, eller på arbetet, där arbetets erfarenheter dominerar, eller tex på publiken, där skämt och egensinniga drag kan betonas.

¹⁹ Jfr C Winberg, Fabriksfolket. Göteborg 1989:300–02 och Björn Horgbys kritik av detta verk i HT 1990:421–22. Se även S Bohman 1986, A Eriksen 1990:12–23 och F Hemmersam, "Arbejderautobiografier som folkloristisk kilde", Stencil. 3 Nordiska arbetarkulturseminariet i Tammerfors, Finland 4–6 september 1989.

²⁰ B Nilsson 1989, se även S Bohman 1986.

är klart underrepresenterade i Nordiska museets äldre självbiografier.²⁵ Detta hänger delvis samman med själva insamlingsprocessens utformning. När Nordiska museet 1945–60 samlade in självbiografier publicerade man upprop i fackförbundspressen och koncentrerade insamlingsarbetet — särskilt i början — på manligt dominerade yrken. Sannolikt bidrog detta till att förmedla det inofficiella budskapet att vad man framför allt sökte var fackligt aktiva män i yrken som höll på att försvinna. Det fanns, vilket Bo Nilsson påpekar, bland insamlarna en uppfattning om vilka yrken som var mest "spännande" — tex stutare, rallare, skogsarbetare och järnbruksarbetare. Insamlingsresultaten visar att samma uppfattning också fanns representerad bland arbetarna.²⁶ Yrkesstolta män som ansåg att de hade något att berätta dominerar därför det självbiografiska materialet. Mindre yrkesstolta kvinnor, som inte skrev självbiografier, kan ha ansett att de inte hade något att berätta om.

Särskilt självbiografierna måste användas med den inskränkningen att materialet är ensidigt. Det går ju inte heller att komplettera det självbiografiska materialet, vilket är möjligt med intervjuundersökningarna. "Arbetarminnen" har lagt särskilt stor vikt vid att intervjua kvinnliga textilarbetare för att undvika en snedfördelning. Några forskare har i samma syfte selektivt intervjuat egensinniga, eller med en forskarterm "mindre integrerade", arbetare.²⁷

En källkritisk värdering av det "muntliga" materialet

Historikers misstänksamhet mot det "muntliga" källmaterialet beror dels på glömskans allmänna inverkan på minnet, dels på minnets relation till kronologin. Men om materialet utsätts för samma typ av källkritisk granskning, som det "skriftliga" källmaterialet, blir slutsatsen att man kan använda uppgifter med urskiljning, efter att man undersökt inre konsistens, jämfört med annat källmaterial och placerat in uppgifterna i ett större sammanhang. På så sätt kan glömskan, "minnesfelen" och tendensen kompenseras om

källmaterialet är tillräckligt stort och det är möjligt att göra interna och externa jämförelser.²⁸

I den tidigare forskningen har sådana externa jämförelser gjorts mellan "muntliga" berättelser och annat källmaterial. Man har funnit att det "muntliga" materialet i allmänhet är pålitligt när det gäller familje-, bostads- och arbetsförhållanden. Ett par undersökningar visar att uppgifter om partipolitisk ståndpunkt och arbetsprocessen är trovärdiga. Däremot är minnet mindre pålitligt när det gäller variabler som inte har så stor betydelse för informanten, tex tidsangivelser, vissa händelser och handlingar. Namn glöms och blandas samman.²⁹

En tvistefråga är synen på värderingar i materialet. Historikern Knut Kjeldstadli menar att det kan vara problematiskt att undersöka tidigare värderingar med hjälp av intervjuer, eftersom det finns en tendens att nutidens värderingar påverkar det förflutna. Han anser att det är större chans att få ett tillfredsställande svar om frågorna inte ställs direkt utan indirekt.³⁰ Enligt många etnologers synsätt är minnesmaterialet däremot mycket lämpligt att använda för en undersökning av subjektiva värderingar.³¹ Här har vi alltså en tvistefråga. Med viss försiktighet vill vi hävda att materialet kan användas för studier av tidigare värderingar, särskilt om värderingarna uttrycks i handlingar eller i symboler, som kan tolkas utifrån en samtida kontext. I likhet med Kjeldstadli anser vi att det finns en risk att nuet påverkar synen på det förflutna, vilket kan färga av sig på uppgifter om tidsbundna värderingar, men till skillnad från honom menar vi att sådana problem är hanterbara om man utgår från ett kulturanalytiskt perspektiv och sätter in uppgiften i sitt tidssammanhang.

En av de viktigaste skiljelinjerna mellan historiker och etnologer är synen på tiden och dess betydelse.³² Den historiska förändringen, som

²⁵ Jfr B Bursell 1975:16 och K Kjeldstadli 1981.

²⁶ B Bursell 1975:14–15, 1984:14, K Kjeldstadli 1981:70–71, 83.

²⁷ K Kjeldstadli 1981:70–71, 83.

²⁸ S Bohman 1986:8. B Bursell 1984:14 har en mer kritisk syn på möjligheten att undersöka tidigare värderingar än Bohman.

²⁹ Se tex Lars Edgrens kritik av några exempel på etnologisk kulturforskning i uppsatsen "Hantverkarna och arbetarkulturen", Stencil. Historiskt arbetarkulturseminarium i Norrköping 7–8 februari 1990:4–5.

²⁵ S A Andersen 1985:11 har uppmärksammat samma fenomen i Danmark.

²⁶ B Nilsson 1989.

²⁷ Se S A Andersen, Havnearbejderne i Århus — før containernes tid. Århus 1988:11, 16, 100 och delvis H Brembeck 1988:10, 53.

utgör historikerns viktigaste undersökningsobjekt, tar avstamp i den kronologiska tiden och därför kommer historikerns tidsuppfattning gärna i konflikt med det "muntliga" materialets tid. Berättelserna struktureras utifrån åtminstone tre olika tidsskikt: den kronologiska tiden (där händelser i världen mm utgör referenser), den individuella levnadshistoriska tiden (som utgår från biografiska minnen där sociala övergångar i individens liv från tex barn till ungdom, vilket manifesteras av konfirmationen, har central betydelse) och den privata tiden (där privata erfarenheter av tex kärleksupplevelser eller sjukdomar ligger till grund för tidsuppfattningen).³³

I minnet trycks gärna kronologin ihop. Informanterna minns helst och främst sin tidiga historia – särskilt barndomen. Det är vanligt att tidsangivelserna i barndomsskildringarna är jämförelsevis exakta, eftersom det ofta finns många individuella och privata referenspunkter att relatera kronologin till. Av kulturella skäl är det mycket sällsynt att man misstar sig på sitt eget födelseår.³⁴ I kulturer där födelsedagar inte firas är det mer sannolikt att så kan ske.³⁵ Andra betydelsefulla referenspunkter är skolgången, som är åldersrelaterad, och framför allt konfirmationen, som är en övergångsrit från barn- till ungdom. Många informanter relaterar även till byte av bostad, förändringar inom familjen och de första arbetena. Efter barndomen följer en för kronologin mer diffus ungdomsperiod, som börjar ungefär i 15-årsåldern och vanligen slutar i tidiga 20-årsåldern. Referenspunkter är fram-

för allt byte av bostäder, arbeten och giftermål.

Vuxenperioden är ur kronologisk synvinkel mest diffus. Referenspunkterna är färre. Om man inte flyttar alltför ofta är bytena av bostad fortfarande viktiga referenser. Födslar har stor betydelse för kvinnorna, men liten för männen. Andra viktiga tidsmarkörer är byten av arbete, värnplikt, föreningsuppdrag och det omgivande samhällets kronologi – särskilt krigsåren. De fackliga uppdragens betydelse som tidsmarkörer kommer bland annat fram i en intervju med en textilarbetare 1985. Han nämnde att han blev medlem i fackklubben styrelse 1942 och ordförande 1948. En kontroll av det fackliga materialet visar att det visserligen gick sex år mellan den tid då han blev styrelsemedlem och ordförande, men att han angivit tidpunkterna tre år för tidigt. Här fungerar styrelsemedlemskapet och ordförandeskapet som två beroende tidsmarkörer.³⁶ Förekomsten av nära tidsmarkörer är av vikt när kronologiska uppgifter ska värderas källkritiskt.

Redigeringar och urval av informanter

Det finns en risk att arbetarnas levnadsberättelser styrs av individens idealbild. Som vi visat kan informantens redigering av utskrivna intervjuer leda till att mindre tilltalande episoder stryks. Det som sagts till intervjuaren framstår vid närmare eftertanke som tveksamt, kanske rent av pinsamt.

Benägenheten att radera det mindre tilltalande och framhålla det skötsamma arbetaridealet är inte begränsat till informanterna, utan var som Bo Nilsson visat, en genomgående tendens i Mats Rehnbergs redigering av bokbindarnas arbetarminnen. Nilsson visar hur delar av texten systematiskt redigerats bort för att tilltala en läsekrets med helt annan erfarenhetsbakgrund än berättarnas. I arbetarnas berättelser har det tolkande/reflekterande/värderande inslaget tonats ner eller strukits helt. Kvar finns enbart de återberättade erfarenheterna/beskrivningarna/händelserna. Resultatet av redigeringen blev, enligt Nilsson, att det uppstod ett borgerligt tolkningsföreträdare, som genomsyrades av de styrandes diskurs om "dom där nere".

³³ S Bohman 1986:6, PThompson 1980:130–31, om tidsuppfattningar se även L.Lundmark, *Det förflutnas makt*. Lund 1984.

³⁴ Christer Winberg refererar till en bandinspelad intervju med en informant som under samtalets gång lämnade olika uppgifter om sitt födelseår, CWinberg 1989:201. Detta är mycket ovanligt och vittnar snarast om informantens senilitet. I polismaterial från Norrköping, som excerperats för perioden 1906–39, finns vid ett tillfälle angivet att en 10–11 år gammal pojke inte kunde ange sitt födelsedatum, men väl födelseår, när han greps av polisen för en stöld, se Huvudarkivet, Norrköpings polisarkiv, Polisdossierer 178/1910.

³⁵ En välutbildad afghan som Björn Horgby mötte i Quetta i Pakistan år 1983 kunde i likhet med flertalet andra afghaner inte exakt ange hur gammal han själv eller hans yngsta dotter var. Dottern bör ha varit 6–7 år och han själv 35–40 år.

³⁶ B Horgby, "Strykjärnet och arbetarna 1917–62", Stencil. Arbetets museum 1986:32.

Ingreppen var mer frekventa på några områden än andra. Så ströks det som uppfattades som tyngande liksom svårlästa partier, det vill säga omfattande detaljbeskrivningar av exempelvis släktrelationer. Ett "rött skynke" var känsliga ämnen såsom sexualitet, skildringar av politiska förhållanden och konflikter. Särskilt drabbades de partier där berättarna framförde egna värderingar och reflexioner. Nilsson tolkar strykningarna av dessa partier som en eftergift åt de etablerades diskurs. Det var samtidens ambition att framhålla "den skötsamme arbetaren" som representant för den klass, som var det "nya forskningsfält", som etnologerna skulle undersöka.³⁷

Förutom via redigeringar kan idealbilden av den skötsamme arbetaren förmedlas genom urvalet av informanter. Trots ambitionen att skriva om "vanliga människors arbetsliv" har urvalen ofta blivit skeva på grund av svårigheten att hitta representativa "nyckelpersoner" för den yrkesgrupp som ska skildras. Så har Sigurd Erixon i sin "Stockholms hamnarbetare" byggt stora delar av framställningen på en enda informants minnen, en person som hade en särställning på grund av sin position som förman och för att han var fackligt och politiskt skolad.³⁸ Avvikelserna från "den typiske hamnarbetarens livsstil" var inget som bekymrade Sigurd Erixon. Det uppskattades snarare så till den grad att informanten fick Artur Hazeliusmedaljen på sin 80-årsdag.³⁹ Om man vill ge en mer nyanserad bild av arbetslivet måste tendensen att bara använda "minnesgoda och lättillgängliga informanter"⁴⁰ medvetet balanseras med individer med mindre utvecklad verbal förmåga. Den väl motiverade kritiken mot ett alltför ensidigt utnyttjande av kvantitativa källor och den goda ambitionen att vidga vår kunskap om exempelvis den dolda ekonomins

betydelse kan annars leda till att en tidigare ensidig bild ersätts av en lika atypisk. Det är en nödvändig strategi att kunna "kill your darlings" om inte resultatet ska bli alltför missvisande.

Erfarenhet från intervjuundersökningar visar att det är betydligt svårare att få intervjuva kvinnor än män. Detta påverkas både av "jantelagens" begränsningar av självhävdelsen⁴¹ och av att den presumtive informanten inte anser sig kunna berätta om det som intervjuaren förmodas vara intresserad av. Urvalet av informanter görs vanligen med hjälp av fackliga organisationer, vilket nämns i samband med att intervjuaren tar kontakt med informanten. Fördelen med detta tillvägagångssätt är att informanterna ofta har lång yrkeserfarenhet, är väl insatta i arbetsprocessen och facklig aktivitet, men innebär ofrånkomligen att det blir den stabila delen av arbetskraftens förhållanden som återges. För att kunna bedöma den enskilde informantens roll i sitt sociala och ekonomiska sammanhang måste vi därför, för det första, ha en så gedigen faktakunskap som möjligt. Därmed blir vi mindre känsliga för informantens eventuella glömska av detaljer och kan inrikta intervjuerna på de områden som andra typer av källor inte förmår att besvara. För det andra bör vi söka informanter utanför de etablerade institutionerna, vilket ger en mer balanserad bild av verkligheten genom att "hoppjerkorna" kan inkluderas. Dessutom kan de arbetare som stod utanför fackföreningarna bli synliga. Faran är annars att vi går miste om viktig information om bland annat skälen till återkommande uppbrott på arbetsmarknaden samt varför den fackliga kampen inte blev ett vapen för alla.

Söker man informanter via fackliga organisationer förmedlas också ett informellt budskap till informanten. Denne får genom nämmandet av den fackliga organisationen veta att intervjuaren är intresserad av att göra en intervju med informanten i rollen som exempelvis textilarbetare. De kvinnor som har arbetat en relativt kort tid i fabriken och som kanske har prioriterat barnafödandet och familjen före textilarbetet,⁴² får där-

³⁷ B Nilsson, Bokbinderiarbetare inför offentligheten, i B Ehn & B Klein red, Etnologiska beskrivningar. Stockholm 1989:159ff.

³⁸ A Björklund, i S Erixon, Stockholms hamnarbetare före fackföreningsrörelsens genombrott. Stockholm 1988:176.

³⁹ A Björklund 1988:177.

⁴⁰ Så har tre hushåll utgjort underlaget för en mer ingående undersökning i Agneta Boqvists avhandling. Ett uttalat skäl till det begränsade underlaget är tillgången till minnesgoda och lättillgängliga informanter, se A Boqvist, Den dolda ekonomin. Lund 1978:11.

⁴¹ Om "jantelagen", B Horgby, "Tradition och förändring i arbetarkulturen 1850–1940", Scandia 1989:297–99.

⁴² Se E Roberts 1984.

med en signal att de erfarenheter som är viktigast för dem inte är av så stort intresse för intervjuaren.

Tänkbara undersökningsområden

Vår utgångspunkt är att intervjuer och självbiografier kan vara ett utmärkt material att använda tillsammans med andra källmaterial. Vi tror att den historiska arbetslivsforskningen kan nå längre genom att också använda denna källtyp. Men, det "muntliga" materialet ersätter inte gängse källor, och ska heller inte vara underordnade dessa. Snarare kan man använda det för att söka orsakssamband som inte går att belysa med hjälp av andra materialtyper. Med utgångspunkt i våra erfarenheter av forskning om textilarbetare vill vi nedan peka på några områden där vi tror att intervjuer kan vara av särskild betydelse.

Med det muntliga materialet når vi människors vardagskunskap, vilken sällan avsätter spår i annat material. De nedanstående områdena har hämtats både från arbetslivet och privatlivet. För det första ser vi individer som hela och odelbara. Därmed följer en önskan att motverka en separering av privat och offentlig verksamhet. För det andra ser vi en begränsning i att enbart betrakta arbetare som producenter. Orsakerna till arbetares ställning i produktionen kan i lika hög grad vara faktorer utanför fabriken, som släkt- eller grannförhållanden, som faktorer inom företaget, som yrkeskunskap. För det tredje vill vi inte bara relatera till arbetets kultur utan också till arbetarkulturen. Kvinnors och mäns positioner inom fackföreningen förtydligas också om barnomsorg och åldringsvård tas med i framställningen. De återgivna referaten är hämtade från intervjuer med textilarbetare vid olika ylle- och bomullsfabriker i Norrköping och vid bomullsföretaget Gamlestadens Fabriker AB i Göteborg.

En aspekt som sällan diskuteras inom historisk arbetslivsforskning, men som framgår av samtal med gamla textilarbetare, var betydelsen av att ha kontakter inom företaget. De kunde bestå av släktingar, grannar eller nära vänner och nätverket fungerade som länk ut i arbetslivet. Medan nätverksperspektivet är en inriktning som länge varit etablerad inom företagsekonomi, sociologi och inte minst antropologi har det, med undantag av företagshistoria, varit mindre använt inom till exempel ekonomisk historia. Ett rimligt skäl bör ha varit den stora arbetsinsats som krävs för

att med kvantitativa källor styrka eventuella samband inom nätverket. Men i den mån undersökningsområdet är förlagt till senare perioder bör intervjuer kunna användas för att pröva i vilken grad bland annat släktskapen påverkade ställningen på arbetsmarknaden. Som primära funktioner för nätverk brukar räknas att begränsa inträdet på marknaden samt att fungera som stöd- respektive kontrollorgan mot övriga konkurrenter. Ett par exempel på formella nätverk var skråna och de tidigaste fackföreningarna, men lika verksamma var de icke-formella. Som Anita Göransson visat var tillgången på nätverk för borgarklassen ett sätt att minska riskerna under för övrigt osäkra förhållanden inom textilindustrin under 1800-talet. En vanlig metod bland Norrköpings textilföretagare var att via äktenskap skapa allianser som dels syftade till att bevara och eventuellt utveckla företaget, dels garantera att det stannade inom hushållets/släktens ägo.⁴³

Rekrytering/arbetsförmedling. Släktens centrala funktion var emellertid inte begränsad till kapitalägare. Som framgår av de tidigare nämnda bokbinderiarbetarnas minnen var kunskapen om det egna släktträdet viktig. Denna insikt delas av intervjuade informanter, som med lätthet kunde ge detaljbeskrivningar i flera släktled. Visserligen fanns inget kapital att förlora, men i stället fanns arbetstillfällen att få. Medan nyckelpersoner som spinnmästare ofta var av utländsk härkomst och rekryterades via textilbranschens egna organ, skedde förmedlingen av okvalificerade arbeten bland annat genom privata arbetsförmedlingar och dagspressen, där fabriksarbete erbjöds vid sidan av hushållsarbete.⁴⁴ Från och med 1902 etablerades kommunala arbetsförmedlingar, men så länge de institutionella ramarna var utvecklade tvingades de arbetssökande att finna informella lösningar.⁴⁵ För den enskilde bör det bakomliggande motivet ha varit medvetenheten om sin utbytbarhet och värdet av att ingå i ett större sammanhang.

⁴³ A Göransson, "Kön, släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800–1850", HT 1990:526.

⁴⁴ B Skarin Frykman, *Arbetarkultur – Göteborg 1890*. Göteborg 1990:50.

⁴⁵ R Axelsson mfl, *Den svenska arbetsmarknadspolitiken under 1900-talet*. Stockholm 1979:34.

Ytterst få arbetare inom textilindustrin var därför "ensamvargar", som sökte arbete på en öppen marknad, utan snarare dominerade ett "flockdjursbeteende". Vid en sammanställning av födelseorter för ett urval anställda vid Gamlestadens Fabrikers AB framgår att majoriteten var födda inom en ytterst begränsad areal nära Göteborg.⁴⁶ Intervjuerna visar också att kedjeflyttningar var vanligast. Detta mönster stämmer väl med slutsatserna från Tamara Harevens undersökning av textilindustrin i Manchester, New Hampshire vid sekelskiftet. Där var textilarbetarna i huvudsak unga flickor som successivt ersattes av familjer – ofta med utländsk härkomst. Vid anställningen hade familjeband och etnisk tillhörighet stor betydelse. Ofta bestod arbetslagen av släktingar.⁴⁷

En viktig uppgift borde därför vara att undersöka förmedlingen av arbete under skilda konjunkturella förhållanden och inom olika branscher. Hur informerades å ena sidan arbetstagare om tillgången på arbete och å andra sidan arbetsgivaren om lämplig arbetskraft? Medan sökkostnaderna var höga för att rekrytera arbetare med specialkompetens hölls de nere för den okvalificerade arbetskraften. I stället för att söka på en öppen marknad fick ägaren kontakt med nya arbetare bland annat genom redan anställd personal. Det var viktigast att den anställda uppförde sig lojalt när arbetsuppgiften krävde liten eller ingen förkunskap. Rekrytering av släkt till de anställda var ett rationellt sätt att uppnå en relativt foglig arbetarstam och att underlätta socialiseringen av de nyanställda. Under "goda tider" gavs möjligheter till arbetstillfällen för kvinnor och barn liksom för kategorier som annars inte syns i de gängse källmaterialen.

"Gamlestadens fabriker var bra för det fanns ingen som dom inte hade användning för, det kallades SISTA HJÄLPEN för det kvittade om dom var puckelryggiga eller halta eller defekta till förståndet, det fanns arbete till alla."

⁴⁶ E Hesselgren, Boende- och familjeförhållanden vid Gamlestadens Fabriker AB 1890–1935. Opublicerat avhandlingsavsnitt. 1990. Stencil. Ekonomisk-historiska institutionen. Stockholms universitet.

⁴⁷ Av 717 fransk-kanadensiska arbetare som ingick i undersökningen hade 75,6% anhöriga som arbetat i fabriken vid något tillfälle. T Hareven, Family time and industrial time. London 1982:90.

Under perioder av brist på arbetstillfällen var sårbarheten bland dessa kategorier särskilt påtaglig. Ett sätt att "kontra" och säkra sin ställning var att gå via släkt och vänner som kunde "tala för en". Tillgången på anhöriga inom företaget kunde vara viktigare än yrkesskickligheten inom textilindustrin.⁴⁸

"1933–34 mönstrade jag av, när det var kärva tider. Då först tänkte jag börja på fabrik. Som tur var hade jag en sväger som var förman på Stenströms fabrik vid Slottsgatan."

Ett etablerat nätverk i form av släktingar och vänner kunde också vara förutsättningen för att lämna textilindustrin med sina extremt låga löner. Låglönepolitiken tillsammans med ökad automatisering bidrog till att textilindustrin – i synnerhet bomullsindustrin – blev allt mer kvindominerad.

"De var rädda om sina jobb och jag var rädd om det när jag var där /på Gamlestadens Fabrikers AB/ men så kom en morbror hem och hälsade på min mamma och då frågade han mig, han var förman på Götaverken, vad jag tjänade och då sa jag det.

– Tjänar du inte mer, sa han.

– Nej, det gör jag inte, jag får vända på 25-öringarna hemma.

– Då ska jag höra för dig men jag är inte säker.

Men efter ett par tre dagar kom moster hem och sa:

– Du ska börja på Götaverken på måndag.

– Hur ska jag göra med mitt gamla jobb, jag måste säga upp det.

Så jag gjorde det, jag gick ner och sa till dom men de ville inte veta av det, men hur det var så började jag på Götaverken i alla fall och till slut fick jag mina betyg från Gamlestadens Fabriker."

Inskolning på arbetsplatsen. Med hjälp av intervjuer är det också möjligt att få kännedom om vilka kunskaper och normer som förenade arbetarkollektivet och hur dessa överfördes från generation till generation. Dels får vi kännedom om hur den formella inskolningen för fabriksarbetare gick till före yrkesskolornas tillkomst, dels hur den informella kunskapen överfördes. Vilka var lärare/kulturbärare på den lokala arbetsplatsen? Hur bedömde man värdet av den egna arbetsuppgiften? Vidare bör vi genom intervjuer kun-

⁴⁸ Se också G Arvastson 1987:71, som beskriver samma tillvägagångssätt bland varvsarbetare i Göteborg.

na öka förståelsen för hur inställningen var till ändrad teknik och anpassningen till nya arbetsförhållanden. Med till exempel automatvävstolarna följde också ändrade löne- och arbetsförhållanden, vilket väcker frågan hur den enskilde arbetaren vägde ökad lön mot högre arbetstakt och försämrad arbetsmiljö i form av bland annat mer stress och uteblivna raster.

”Jag lärde mig att skifta och pinna och då såg jag hur man skulle gå, så det var ingen som precis behövde lära en när man började spinna, jag fick bara en maskin.”

”När jag var hos min syster, hon rullade två-trådigt garn, så gick jag till förman och sa att om det blev något ledigt arbete vid rullningen så ville jag gärna ha ett sådant arbete för jag ville komma och få ackord och då sa han:

– Kan du rulla?

– Jag har varit borta och sett på min syster och det är inget märkvärdigt, det kan vilken dumskalle som helst göra.

Det tog inte lång tid förrän han sa:

– Nu får du gå upp till den maskinen för att där blir en plats ledig så då får du stå och rulla.”

”*Tyst kunskap.*” Arbetarnas stolthet att behärska den egna maskinen står i kontrast till den ensidiga betoningen av avkvalificeringen som följde med automatiseringen. Trots att maskinens hastighet var styrd fanns det ofta detaljer som arbetaren kunde påverka. Man kunde härleda ett fel eller skapa jämn gång. Genom informanterna kan vi också få en uppfattning om vardagskunskapen – arbetarnas ”tysta kunskap” – och de små förbättringarnas betydelse för produktion.

”Jag åkte på att laga stolar och jag såg vad det var för fel på maskinerna. Vävlagaren var sjuk och jag fick ersätta honom. Då vävlagaren kom tillbaks skällde /han/ på mig när jag stod och vävde.

– Hörrudu, du ska inte gå och bry dig om mina stolar.

– Ja men, jag är tillsagd att laga dom och det är fel på varenda stol som du har på den här sidan.

Han var inget vidare vävlagare. Det var som en kanonkula när slagarmen slog. Jag satte mjuk gång ... En kvinnas skyttel för iväg och slog i väggen. Den hoppade.

– Hur går det för dig, sa jag till henne.

– Ja, den här skytteln, jag törs knappast stå här snart, jag blir ihjälslagen.

Hela väggen var full av hål av skytteln. Jag stod och kikade på stolen när den gick och undersökte sidan. Jag såg inget, men så fick jag se en fin, fin spricka. Det var en klaff som håller hela sidan. Den hade en spricka. Det behövdes inte mycket. Sprickan gjorde att övre delen böjde sig och trissan som drog ner skytteln den gick. Det var ingen annan som såg sprickan. Jag sa åt vävlagaren så att han skulle se sprickan.”

I linje med betoningen av den skötsamme arbetarens villkor har förekomsten av aktiva och passiva uttryck för motstånd tidigare ofta förbigåtts. En viktig uppgift för den historiska arbetslivsforskningen borde därför vara att via intervjuer kartlägga vilka informella strategier som utvecklades på den enskilda arbetsplatsen mot bland annat de tidsbaserade ackorden. Hur skilde sig till exempel möjligheterna bland manliga hamnarbetare på en öppen arbetsplats utomhus från kvinnliga textilarbetare i en relativt sluten arbetsmiljö på en fabrik? Vi vet hur textilarbetare i de första engelska fabrikerna brände ner vävstolar, men aktionerna var både numerärt begränsade och förekom nästan uteslutande under textilindustrins tidigaste fas. Vi vet också att varje yrkeskategori utvecklade egna former av passivt motstånd. Att ”tryna” blev den enskilde arbetarens möjlighet att behålla ett visst mått av kontroll över arbetet och gav samtidigt tillfredsställelsen i att kunna ”kasta grus i maskineriet”. Hur var inställningen till maskning på arbetsplatserna, vilka maskade och vilka åtog sig uppdraget att vara företagets civilpoliser? En grov uppdelning förekom mellan gemensamma och egna knep. Till den förra hörde metoder som överfördes till yngre kollegor och höll samman gruppen, medan den senare var den enskilde arbetarens egen hemlighet.⁴⁹

Med hjälp av samtalen kan vi också få kännedom om inställningen till den som ”spräckte ackorden” och därmed hotade den informella överenskommelsen om arbetstakten. Arbetsgivarens försök att genom ackordlönerna vädja till individens girighet och öka konkurrensen mellan arbetarna kunde få motsatt effekt, så att arbetarna enades utifrån det gemensamma intresset av att hålla ackorden nere. Ett väl sammansvetsat

⁴⁹ Se t ex M Isacson, Verkstadsindustrins arbetsmiljö: Hedemora Verkstäder under 1900-talet. Lund 1989:114 och G Arvastson 1987:104.

arbetslag kunde på detta sätt uppnå en styrka som troligen var vida överlägsen den fackliga kampens.

"Att lära sig 'att fuska på ett riktigt sätt' det fick man lära sig av de äldre, dom sa:

– Gör så och gör så, när dom tar tiden på dej, då ska du dra på det."

"Maskinerna stod i rader och jag satt i ena ändan och så gick hon och lagade på den /vänstra/ sidan och så gick hon runt och så skulle hon laga på den /högra/ sidan och då fick jag flytta över och då kunde den som hade den andra maskinen vara där och putta av några trådar, det gjorde dom upp och hjälptes åt med, det var en kombination, jag sa inget om det, jag kunde ju inte skriva det för jag hade inte sett det, men ingenjörerna kunde dra slutsatser eftersom trådarna gick av bara på ena sidan om den andra var mot väggen, det såg jag många gånger."

Interna normer. Men man skulle inte bara lära sig arbeta utan också anpassa sig till den interna stilen. Eftersom många bara var 14 år när de började inom textilindustrin kunde kontakten med arbetslivet många gånger te sig chockerande. Inom textilindustrin med sin stora kvinnodominans frodades också en livsstil som delvis stred mot det önskvärda. Här kunde kvinnor både röka och svära om det behövdes. Liksom restaurangnäringen ansågs fabriksarbetet fördärva kvinnors sedlighet.⁵⁰

"Det var många gamla tanter och så var det en som sopade, Sope-Fina, hon snusade, hon lurade mig att snusa:

– Anna ta lite grann.

Och jag höll på att nysa ihjäl mig, så när hon kom då smög jag alltid."

"När jag började arbetet så var det så hemskt, för jag var inte alls den sorten, men då var det såna som dom sa 'bodde i barackerna i Gamlestaden' och det var sådana som sprang ute med pojkar, knektar och sånt, och dom rökte och gud vet allt, och de var så fräcka och jag hade aldrig hört någon sådan där fräckhet när jag var barn och då var det någon som sa:

– Vi går in på WC.

Och det var så hemskt och då kom vår förman Mörk och jag började gråta för jag tyckte det var så hemskt, så sa han:

– I har väl inte tänkt sig att lära upp henne också nu, hon är inte den sorten som ni.

Det kommer jag så väl ihåg, det var svårt så jag grät när jag kom hem till mamma, men mamma sa – Försök att hålla ut och det gjorde jag."

I samtal med äldre arbetare framgår också att fabriksmiljön aldrig lyckades förta all livslust. Kamratskapen och familjekänslan är återkommande teman som bör kunna ses som uttryck för arbetarnas strävan efter "positiv balans".⁵¹ Det dagliga slitet och vissheten om de begränsade möjligheterna att påverka situationen balanserades av en stark sammanhållning och gemenskap. Motståndet tog sig också mer lekfulla uttryck. Ett sätt att lätta upp stämningen var att sjunga till maskinernas dån. Ett annat sätt att trotsa systemet var att kasta tygbollar i vävsalen.

"Vi hade en väldigt bra kamratanda, sjöng gjorde vi mycket när vi stod där, det gick så bra särskilt när man gick och skiftade vid olika vävar och hjälpte till, då kunde man sjunga och lära sig många bitar, så visst var det roligt."

Relation till överordnade. I företagsägarnas fysiska frånvaro växte förmännens maktbefogenheter. Avståndet mellan ägare och arbetare framgår också av att ytterst få av informanterna från Gamlestadens Fabrikers AB träffat någon av ägarna eller gick in på kontoret utan att vara ditkallade. Den dagliga kontakten med överordnade gick helt via förmän och mästare. Till förmännens uppgifter hörde inte bara att leda och fördela arbetet, utan också att anställa eller avskeda arbetare. Han skulle vara ägarens förlängda arm och identifiera sig med företagsledningens intressen. Som Maths Isacson har visat kunde en kontrollerande arbetsledare ha samma effekt på produktiviteten som ny teknik.⁵² Förmän rekryterades ofta bland fabriksarbetare och bodde inte sällan vägg i vägg med arbetarna i företags arbetarbostäder. Hur betraktades den arbetare som förordnades till förman? Sågs han som förrädare, "lyckans ost" eller kunde han användas av de gamla arbetskamraterna för att för-

⁵¹ B Skarin Frykman 1990:34.

⁵² M Isacson 1989:57.

⁵⁰ B Skarin Frykman 1990:96.

medla deras intressen? Av intervjuerna framgår en markant skillnad i mäns och kvinnors förhållningssätt till överordnade. Medan männen, oavsett ställning, uttryckte en viss förbrödning, hade kvinnorna enbart ett perspektiv – underifrån. Visserligen hänades den okunnige arbetsledaren i smyg, men obalansen tog sig lika ofta uttryck i fysisk rädsla.

”Vi hade en liten pall vid fönstret och vi satt där och vilade, och det råkade jag illa ut för en gång, för jag älskade att läsa och det gör jag än, och jag läste journaler vet du, kärlek vet du, och jag hade en bok med mig till fabriken, och jag satte mig på pallen för jag såg att det inte var några trådar av utan att maskinen gick, och jag satt där och tyckte att maskinen gick fint, och jag läste och läste och jag var så inne i boka vet du, och då fick jag se ett par stora fötter, och då var det mästern Svensson och vad rädd jag blev, jag slängde boka och sprang och han hann aldrig säga något till mig, jag blev så rädd för fötterna så jag sprang.”

Stolthet och skam. Olikheterna i kvinnors och mäns ställning uttrycks också i de skilda attityderna till fabriksarbetet. Till skillnad från det manliga arbetarkollektivets yrkesstolthet var kvinnornas skam över att arbeta inom textilen starkt framtonande. Upplevelsen berodde i hög grad på yrkesskicklighet och löneskillnader, men hade också mer konkreta orsaker. På Gamlestadens Fabrikers AB innebar arbetet i spinneriet där de flesta kvinnorna arbetade, att de ständigt blev luddiga av lösa bomullsfibrer som fanns i lokalen. Den påtagliga ludenheten tillsammans med extremt låga löner gav upphov till rykesspridning om deras moral och skapade skamkänslor bland spinnerskorna. Motsvarande stämpel drabbade inte väverskorna eller tyglagerskorna, vars arbetsmiljöer var förhållandevis rena. Trots att kvinnorna bar egna förkläden låg ständigt ett lager råbomull utanpå den egna klädseln. Visserligen gjordes försök att skilja arbetsliv från privatliv genom att dra bort så mycket ludd som möjligt vid arbetsdagens slut, men stämpeln fanns ändå kvar. Förnedringen kan liknas vid den känsla som fattigvårdens kläder kunde ge. Eftersom det i huvudsak var kvinnor som stod för kontakterna med fattigvården låg det närmast till hands för dem att känna sig förnedrade.⁵³ Nöden tvingade dem till att arbeta, men

utanför fabriksmurarna skulle fattigstämpeln helst inte synas.

”Dom sa aldrig Gamlestaderna utan dom sa Knöppen, jag undrar om man inte tittade lite ner på dom, lättare gardet trodde dom men det var inte så.”

”Jag bytte både skor och strumpor så att ingen kunde se att jag gick på Knöppen.”

Det var förnedrande att avslöjas som textilarbetare. Detta stod i skarp kontrast till den familjära stämning som kännetecknade förhållandena innanför fabriksmurarna. Men att dölja sin status med ett oklanderligt yttre gick bara på fritiden och att bli ”tagen på bar gärning” som arbetare inom textilen var förenat med skam.⁵⁴

”Jag träffade aldrig ägarna men deras ingenjörer gick runt i våningarna, Knut Mark tex och det glömmar jag aldrig, du förstår att det fanns en flicka som hade varit ute med honom, och han visste inte att hon arbetade på Gamlestaderna, han hade väl träffat henne någonstans och rätt som det var så stod hon där uppe och så kom han och hon sprang och hoppade ner i en vagn och gömde sig, hon ville inte visa att hon gick på Gamlestaderna.”

Den fackliga verksamheten. Genom att jämföra den fackliga aktiviteten på den lokala och den centrala nivån kan man se att många viktiga frågor förblev obehandlade. I mötesprotokollen från Gamlestadens Fabrikers AB kan man också skönja kvinnors och mäns skilda intressen. Trots att anslutningsgraden bland kvinnorna var relativt hög inom bomullsindustrin var det ytterst få som deltog i styrelsearbetet. Huvudansvaret för barn och äldre var ett skäl till kvinnornas frånvaro, ovanan vid de fackliga rutinerna ett annat. Förutom de hinder för kvinnlig aktivitet som kan härledas till deras egen sociala situation, tillkom den manliga hegemonin på det fackliga och politiska området. Sin dominans inom den lokala fackstyrelsen säkrade männen bland annat genom ständiga omröstningar.

Av mötesprotokollen framgår också skillnaden mellan de kortsiktiga mål, som kvinnorna fann

⁵³ B Skarin Frykman 1990:163.

⁵⁴ Också textilarbetarna i Norrköping var skamdrabbade. De kallades för ”surbullar” eller ”bullakandidater”. Yllearbetarna förföljdes av den sura lukten av vått ylle, se B Horgby, *Surbullestan*. Stockholm 1989:11 och L Wernevik 1991:51–52, 87–88.

mest angelägna, och som i första hand avsåg förhållanden på den egna arbetsplatsen, och de långsiktiga, exempelvis lönefrågorna, som behandlades på den mansdominerade förbunds-nivån. Även metoderna skilde sig åt. Medan de manliga styrelsemedlemmarnas arbete i huvudsak var riktat mot den egna organisationen agerade kvinnorna direkt i förhållande till arbetsgivaren. Så lade blekeriarbeterskorna vid Gamlestadens Fabrikers AB ned arbetet i februari 1929 i protest mot att temperaturen endast uppgick till 2 grader i arbetslokalerna.⁵⁵ Kvinnorna var inte heller främmande för att lägga ned arbetet i solidaritet med en "fockad" arbetsskamrat.

"Det var en kvinna som hette Åkerman med i styrelsen, hon var vår starkaste kvinna, henne gick vi till så fort det var något och hon var väldigt bra, annars tog karlarna överhanden, men vi fruntimmer i spinneriet strejkade en gång för det var en som hette Karlsson och körde tenar när dom var fulla och han körde ner dom till väveriet och han hade gjort något och vi tyckte inte /att/ det var någonting, och vi gick ner på middagen och stängde alla maskinerna och gick hem, alla spinnerskorna, både på nya och gamla, sedan fick vi höra att vi strejkade bara för att vi inte fick in Karlsson, men han fick komma tillbaka."

Med intervjuers hjälp borde vi bland annat nå större kunskap om varför kvinnorna inte använde fackföreningarna i högre grad för att föra sin talan. Hur såg hindren ut? Varför utnyttjade inte textilarbeterskorna sitt numerära övertag till att föra fram sina egna kandidater? Eftersom det var kvinnorna som utförde de mest monotona arbetsuppgifterna och vistades i de sämsta miljöerna inom bomullsindustrin låg det närmast till hands att de svarade för de flesta missnöjesyttringarna om arbetsmiljön. Trots återkommande klagomål förblev miljöfrågorna lågt rankade medan lönefrågorna gavs högsta prioritet.

Vi vet att de flesta fabriksmiljöer utmärkte sig för extremt dålig arbetsmiljö. Ändå har få fors-

kare berört de effekter som miljön hade på de industriarbetare som verkade i den.⁵⁶ En viss slagsida åt mansdominerade industrigrenar kan också skönjas i ett av de få översiktsverk som finns på området. Så berör A Strålby i sin "Arbetsmiljö av igår"⁵⁷ inte någon av de kvinnodominerade branscherna (textil-, livsmedels- samt sko- och läderindustrin) trots att de svarade för den största andelen arbetsolyckor per arbetare under 1920-talet.⁵⁸ Medvetenheten om försummelsen är ett av skälen till att arbetsmiljön tagits upp som en särskild punkt i det nyligen skrivna programmet för en framtida historisk arbetslivsforskning.⁵⁹

Gemensamt för de flesta industrier var hög bullernivå, dålig ventilation, kalla och ofta dragiga arbetslokaler. Därtill kommer de miljöproblem som berodde på produktionsinriktningen inom skilda branscher. Medan verkstadsindustrins arbetare plågades av rök tvingades spinnerskorna inom bomullsindustrin att vistas i en miljö med dånande maskiner, flygande bomullsfibrer, stängda fönster och en höjd luftfuktighet för att bomullstrådarna inte skulle gå av. Den dåliga arbetsmiljön förstärktes av bristande skyddsanordningar, remtransmissioner, hårda stengolv, brist på rastutrymmen och toaletter.⁶⁰

"Maskinerna fick vi göra rena själva. Det gjorde vi varje lördag. Sedan hade vi maskinställare om något gick sönder. Det var bara tanter som stod vid maskinerna. Det var lite dammigt. Det rök av garnet, så vi fick sopa innan vi gick hem. Det är ju det på fabrik. Men det var inte så farligt. Det får man tåla om man ska tjäna pengar."

"Jag tror inte jag var hemma mer än högst 2 månader på alla dessa 44 år. Men bullret gjorde att jag inte hör på ett öra, jag var dum för jag skulle ha sagt att det var en hörselskada för då hade jag fått pengar för det, men det gjorde jag inte, vi hade ju inga hörselskydd. Sedan

⁵⁶ M Isacson 1990, B Ehn, *Arbetets flytande gränser*. Stockholm 1981, Bill Sund & Klas Åmark 1990 är några undantag.

⁵⁷ A Strålby, *Arbetsmiljö av igår*. Göteborg 1984.

⁵⁸ C Lundh & C Gunnarsson, *Arbetsmiljö, arbetarskydd och utvärderingsforskning*. Ett historiskt perspektiv. Lund 1987:61.

⁵⁹ "Historisk arbetslivsforskning i Sverige under 1990-talet", *Historisk Tidskrift* 1990:571.

⁶⁰ Se tex B Horgby, *Surbullestan*. Stockholm 1989:247–61.

⁵⁵ E Hesselgren, *Facklig kamp vid Gamlestadens Fabrikers AB. Mål och strategier 1890–1935*. Opublicerat avhandlingsavsnitt. 1989. Stencil. Ekonomisk-historiska institutionen. Stockholms universitet. Om skillnaden mellan upprätthållare och konjunkturmedlemmar inom fackföreningsrörelsen, jfr B Horgby, "Långa och korta planeringsperspektiv i arbetarkulturen: Norrköping 1850–1920", kommande nummer av *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*.

byggde de om och vi fick en gasmaskin som garnet skulle gå igenom. Det var garnet som vi broderade med, flamgarn som Mölnlycke skulle ha. Det gick genom gasen för att dunen skulle gå av, och tänk man blev alldeles svart. Underkläderna blev alldeles svarta och man fick inte ett öre för det. Alla dessa underkläder man fick köpa, men man fick ingenting.”

Tillsammans med den allmänt hälsovådliga arbetsmiljön var olyckor vardagsföreteelser inom textilindustrin. Mest utsatta var de arbetare som var stationerade vid spinn- och vävmaskiner och riskerade att fastna i maskinerna med fingrarna. Något förvånande är därför den relativa fördragsamhet som informanterna ofta visar i samtalen om olyckor på arbetsplatsen. Var förekomsten av skador så vanlig att den betraktades som en del av arbetslivet? När förändrades i så fall attityden, så att de egna lemmarna värderades högre?

”Jag fastnade med den handen /visar höger handens ringfinger där en sena slitits av och inte går att räta ut/ jag åkte därifrån med en träpinne och det blödde, jag fick ingen ersättning för mitt finger, jag kommer inte ens ihåg att jag fick något för bilen till Sahlgrenska, det är konstigt att det blev så bra som det blev för hela handen var trasig och tummen här.”

Hem och hushåll. Arbetarnas ställning i produktionen var i hög grad styrande för utformningen av deras boende och fritid. Informanternas erfarenheter varierar beroende på om man bodde i fabriksbostäder eller inte. Sådana bostäder erbjöds i första hand de kvalificerade arbetarna. Inneboende bodde ofta långt från fabriken och hade inte samma samhörighetskänsla och starka identifikation med företaget som boende i fabriksbostäder.

Kvinnorna ansvarade utöver de mest monotona arbetsuppgifterna inom textilindustrin också för familjens gemensamma reproduktionsuppgifter. Man ansvarade för familjens ekonomi och för vården av barn och gamlingar.

”Barnen fick springa vind för våg, jag hade en faster och hon hade 9 barn och en karl som var militär, han arbetade inte utan låg på soffan, men han var hemma när hon arbetade, hon försörjde familjen, hon vävde i gamla väveriet, och rätt som det var var hon med barn igen och så fick hon vara hemma.”

I takt med det tilltagande intresset för den dolda

ekonomins betydelse ökar också behovet av att förstå mångsyssleriet och kvinnornas oavlönade arbete. Det ekonomiska tillskottet för trappstädning, tvätt och portvaktsuppdrag kunde vara en förutsättning för arbetarfamiljernas överlevnad, i synnerhet under perioder av arbetslöshet. Under svåra omständigheter var också släkt och grannskap viktiga kontakter. Genom att tipsa om jobb, sammanboende, delad barnpassning, ett informellt ekonomiskt utbyte mm kunde nöden hållas stången. Hushållandet med den gemensamma överlevnadskompetensen kan man som Birgitta Skarin Frykman se som en resursrationalitet. Den avser beredskapen, viljan och förmågan att utnyttja resurser i närmiljön.⁶¹

Faran finns dock att familjernas sammanhållning överbetonas och att splittrande element underskattas. Möjligheterna för yngre individer att få egen inkomst och bilda hushåll samt vidgad arbetsmarknad var några orsaker till ökad migration och uppsplittring av familjerna. Förändringarna i arbetslivet gav också upphov till nya hushållsstrukturer. Den vid sekelskiftet helt dominerande kärnfamiljen kompletterades successivt med dels ”minikollektiv” bestående av exempelvis ett par sammanboende systerar, dels ensamstående kvinnor med barn.⁶² Eftersom lösningar på vardagliga problem vanligen var en förutsättning för att kvinnor överhuvudtaget skulle kunna delta i produktionen är det därför nödvändigt att historisk arbetslivsforskning också inkluderar den privata sfären och vardagens organisation.

Sammanfattning

Den återkommande kritiken som riktas mot användandet av muntliga källor har vi i denna artikel velat bemöta, dels med en källkritisk granskning av materialet, dels genom att peka på tänkbara ämnesområden där dessa kan vara värdefulla — eller rent av nödvändiga — för att berika historisk arbetslivsforskning.

Den negativa inställningen bland historiker har vanligtvis haft sin grund i en betoning av glömskans och minnesfelens betydelse. Dessa svagheter finns, men är enligt vår mening, fullt hanterbara om det ”muntliga” materialet an-

⁶¹ B Skarin Frykman 1990:282.

⁶² E Hesselgren 1990.

vänds med urskiljning och tillsammans med annat källmaterial. Det är också nödvändigt att det sagda sätts in i ett större sammanhang, i synnerhet för att förstå de värderingar som uttrycks i handlingar och symboler. Ett viktigt instrument för intervjuaren är därför relevanta tidsmarkörer som ger stöd för en källkritik av de kronologiska uppgifterna som informanten lämnar.

Flera forskare har också uppmärksammat att det företrädesvis är fackligt aktiva, yrkesskickliga och skötsamma arbetares levnadsförhållanden som dokumenterats. Problemet med att nå de mindre aktiva, ofta kvinnliga arbetarna, beror i hög grad på deras frånvaro i de fackliga organisationernas matriklar men också på svårigheten att hitta andra kanaler genom vilka vi kan få kontakt med informanter. För att balansera den uppkomna skevheten i urvalet måste informanter i högre grad än tidigare sökas bland de indivi-

der som stod utanför de etablerade institutionerna, först därmed blir bilden av arbetslivets villkor mer nyanserad.

Vi har också, utan anspråk på att vara heltäckande, diskuterat några områden där muntliga källor skulle vara av stort värde. Hit hör bland annat omständigheterna kring förmedling av arbete, liksom inskolningen på arbetsplatsen. Vidare bör den fackliga verksamheten kunna belysas bättre, i synnerhet varför kvinnor inte i högre grad lyckades föra fram sin talan genom de lokala fackföreningarna. Genom intervjuerna nås också människors vardagskunskap som inte fångats upp i andra källmaterial. Förutom människors erfarenheter från arbetslivet kan vi, utifrån informanternas perspektiv, få insikt i förhållandena utanför arbetsplatserna, livsstilarna, världsbilder, syn på politik och politiker, nöjesliv, socialisation m.m. Därmed kan en djupare förståelse nås av individens erfarenheter och klassens agerande under skilda historiska förhållanden. Begränsningen ligger i lika hög grad i forskarens problemformuleringar som i materialets källkritiska brister.

⁶³ Livssammanhang är ett nyckelbegrepp för bland annat Tora Friberg som understryker behovet av studier av att kvinnors avlönade arbete måste kompletteras med studier av kvinnors oavlönade arbete, T Friberg, *Kvinnors vardag. Om kvinnors arbete och liv. Anpassningsstrategier i tid och rum.* Lund 1990:53.

Summary

Does "oral history" have a role in the history of working life?

There has been recurrent criticism of the use of oral sources, for which we would like to provide a rebuttal in this article. This will be accomplished by the application of source criticism to the material and by pointing out possible areas where such sources might be valuable, even necessary, to enrich the history of working life.

The negative attitude among historians has commonly been based on the significance of memory lapses and of incorrect remembrances. This weakness exists, but in our opinion it may be adequately dealt with if the oral material is used discriminately and in conjunction with other source material. It is also necessary that oral statements be placed within their context, especially to understand the values which are expressed both in actions and symbols. Therefore relevant time indicators

comprise an important instrument for the interviewer and lend support to a source critical control of the chronological information provided by the informant.

A number of scholars have noted that it is particularly the living conditions of the workers who were active in trade unions, skilful, and well-adjusted which have been documented. The problem of reaching the less active, often female workers, depends to a great extent on their absence in the membership lists of the trade union organizations and on the difficulties of finding other channels through which to come into contact with informants. In order to counteract the imbalance which arises in the selection, informants must be sought outside of the established institutions to a greater extent than earlier. Only then will the picture of working conditions become more nuanced.

Without any pretense of being comprehensive, we have discussed some areas where oral sources might be of great value. These areas include information concerning jobs and on-the-job training. Furthermore, trade union activities could be better illustrated, especially questions such as why women have not been more successful in making their voices heard in local trade unions. Through interviews knowledge of every-day life may be captured, which does not find its way into other source material. In addition to the experience which people possess from working life, we may gain insight

into conditions outside the workplace, life style, world view, views on politics and politicians, entertainment, socialization, etc. from the informants' point of view. Thus a deeper understanding of individual experiences and class action during various historical developments may be attained. The limitations lie as much in the formulation of problems by scholars as in the weaknesses in the material that may be revealed by source criticism.

(Translation: Marie Clark Nelson)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Marianne Liliequist: Nybyggarbarn. Barnuppfostran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1850–1920. English Summary. Diss. Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 103. Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar 40. Almqvist & Wiksell International. Stockholm 1991. 267 s. ill.

Marianne Liliequist (ML) inleder sin avhandling med att informera läsaren om vilka personliga erfarenheter och funderingar som motiverat henne att studera barnuppfostran i norrländska nybyggarsamhällen. Vi får veta att hon tillhör en nybyggarsläkt och att hon vuxit upp i en av de tre socknar hon valt som undersökningsområde. När hon under sin BB-vistelse konfronterades med den strikt inrutade spädbarnsvård, som var normgivande ännu på 70-talet, kunde hon inte undgå att göra jämförelser med det sätt att behandla spädbarnen, som varit tradition i hennes hembygd och som hon genom sina etnologistudier fått veta också var allmänt förekommande i den äldre bondekulturen. Hon slogs av den påtagliga skillnaden i sättet att bemöta de behov av föda, tröst och mänsklig närhet som barn ger till känna genom signaler av olika slag. I det traditionella samhället tillfredsställde man de späda barnens behov spontant och oregerat så långt det

var praktiskt möjligt. Enligt den sk rationella spädbarnsvården, som tillämpats på BB och förordats av experter, bör man målmedvetet från allra första början gå in för att disciplinera barnen till regelbundna mat- och sovvanor och inte ge efter för deras krav på behovstillfredsställelse utanför tidsschemat.

Att det under de allra senaste åren skett en återgång till den mer behovsanpassade spädbarnsvård som förekom i bondesamhället har stärkt ML:s intresse att utforska vad som ligger bakom variationer och förändringar i uppfostrandets teknik och målsättning. Det som komplicerar bilden och tolkningen av nybyggarsamhällets barnuppfostran är att det existerat en skarp skiljelinje mellan å ena sidan den tillåtande och eftergivna attityd man intog gentemot de allra minsta barnen, å andra sidan den hårda, bestraffande behandling man utsatte de större barnen för, med krav på obetingad lydnad och undergivenhet inför föräldrar och överordnade.

Jag finner det föredömligt att författaren redan vid upptakten klart deklarerar utifrån vilka referensramar hon valt problemställningar, material och teoretiska och metodiska infallsvinklar. Det är som att förses med en knippa kodnycklar som bidrar till fördjupad förståelse av den efterföljande texten.

Avhandlingens syfte anges vara att beskriva barnuppfostrans metoder och målsättning bland

norrländska nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar åren 1850–1920 med tyngdpunkten lagd på decennierna kring sekelskiftet samt att via barnuppfostran söka blottlägga mer allmänt gällande värderingar och normer i nybyggarsamhället. Det är framför allt de traditionsfasta och därmed också de mer grundläggande värderingarna författaren är inriktad på. Den geografiska och tidsmässiga avgränsning hon valt är väl lämpad i det här hänseendet eftersom befolkningen inom detta område och under denna tidsperiod var relativt opåverkad av borgerliga idéer. Det fanns nämligen knappast någon lokal överklass, som kunde tjäna som förmedlande länk, och skolväsendet var ännu outvecklat.

Inledningskapitlet är långt och innehållsmättat. Författaren definierar här vissa begrepp hon använder sig av i den fortsatta framställningen, som vård, uppfostran, disciplinering samt diskurs, idealnorm och praxis. De tre sistnämnda är centrala i den analytiska bearbetningen. Diskurs låter hon stå för den skriftliga, officiella åsiktsbildningen, idealnorm för den muntliga, folkliga, och praxis för människors faktiska beteende.

Författaren informerar också om på vad sätt andra forskares teoretiserande i ämnet barndom påverkat inriktningen av hennes egen forskning. I sin redogörelse för tidigare barnhistorisk forskning utgår hon från Philippe Ariès' bok *Barndomens historia*, där han gör gällande att det barnomsbegrepp vi använder oss av idag var okänt i det förindustriella samhället och kunde utbildas först genom uppkomsten av den borgerliga intimfamiljen med dess känslomässiga bindningar mellan familjemedlemmarna. Hon nämner den polemik som förts mellan anhängare till och kritiker av Ariès' teser. Själv ansluter hon sig till kritikerna och mycket i avhandlingen går ut på att underbygga denna kritik med empiriska belägg från det egna undersökningsområdet. Hon påpekar att Ariès hämtat sina belägg enbart från en av manlig överklass dominerad diskurs och att hans slutsatser därför har begränsad giltighet.

Författaren anknyter också till den civilisationshistoriska forskning som bedrivits av Norbert Elias och Michel Foucault och, i deras efterföljd, av bland andra lundaetnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren. Hon har särskilt tagit fasta på Foucaults teori om den förändring som i ett långt historiskt perspektiv skett från en yttre till en inre disciplinering och deklarerar att

hon tänker använda hans tankesystem som en sammanhållande ram i jämförelsen mellan olika tids- och klassbaserade uppfostringssystem.

Vid en sådan jämförelse avtecknar sig två polära typiska representanter för en *yttre* mer brutal och tydlig disciplinering och en *inre* mer human och förtäckt men också mer genomgripande. Det gäller å ena sidan den lutherskt influerade barnuppfostran som var förhärskande i det traditionella bondesamhället och som bottnar i föreställningen att barnets medfödda syndfullhet, dess självsvald och oarter måste utrotas genom tuktan; å andra sidan den moderna, rationella vetenskapligt sanktionerade barnuppfostran som går ut på att redan på spädbarnsstadiet lära barnet att tygla sina impulser och sedan genom vädjan till barnets förnuft och känsla få det att av egen vilja handla rätt – med andra ord internalisera ett samvete hos barnet som får det att styra och kontrollera sig självt.

”Historiska översättningsproblem” är rubriken på ett avsnitt i inledningskapitlet. Här pekar författaren på en risk som hon menar vidlåder all historieforskning och som hon med en term lånad av Rune Hagen kallar *otillbörlig anakronism*. Den består t ex i att hos gångna tiders människor förvänta sig sin egen tids rationalitet och känslouttryck. Anakronismproblematiken aktualiseras senare i författarens kritik dels av Ariès' och Elias' evolutionistiska teorier, dels av vissa inslag i Frykman/Löfgrens jämförelser mellan bondesamhällets och det borgerliga skiktets värderingar.

I inledningskapitlets sista avsnitt diskuteras val av källor och sättet att avläsa och värdera dem. Källmaterialet är till största delen hämtat från folklivsarkiven i Umeå, Stockholm och Uppsala och består av frågelistsvar, uppteckningar av olika slag, ordstävssamlingar samt inspelade intervjuer. Källmaterialet har styrt valet av undersökningsområde, berättar författaren. Från Frostviken och Vilhelmina finns ett omfattande och värdefullt källmaterial om barnuppfostran kring åren runt sekelskiftet, främst i form av uppteckningar och självbiografier av två män och en kvinna vilka författaren valt som sina huvudinformanter. I Tärna ligger det traditionella nybgarlivet så nära i tiden att det gått att finna informanter som själva upplevt denna livsform.

Författaren hävdar att den källkritiska diskussionen inom etnologin ofta förts utan att beakta källbehandlings beroende av den kunskapsyn

forskaren företräder och vilken typ av frågor han eller hon vill ha besvarade. Själv har hon sökt uppmärksamma de här aspekterna och redogör för hur hon metodiskt gått till väga i sin avläsning av källorna. Hon nämner att hon pendlat mellan tre nivåer och hur hon därvid inspirerats av den hermeneutiska riktning som benämns "misstankens hermeneutik": På den första nivån har inlevelse i nybyggarnas barnuppfostran varit det viktigaste. På den andra nivån har hon försökt skapa distans till sitt forskningsobjekt genom att ur materialet hämta stoff för en detaljrik och konkret beskrivning av nybyggarnas barnuppfostringsstradition. På basis av den insikt och kunskap som inhämtats på de två första nivåerna har hon så på den tredje nivån försökt utläsa underliggande värderingar och kulturella teman.

Författaren diskuterar också betydelsen av sitt eget Frostviken-ursprung och den inifrån- eller förtrogenhetskunskap det gett henne. Hon anser att denna kunskap utgör ett viktigt komplement till uppteckningsmaterialet som ju saknar de nonverbala signaler som förmedlas vid intervjusituationer. Inifrånkunskapen anses med andra ord underlätta inlevelsen i och tolkningen av uppteckningarna.

Inledningen följs av två kapitel som också de ger bakgrundskunskap. Det första är en utförlig presentation av de tre huvudinformerarna — Lisa Johansson, Levi Johansson och Nils Eriksson. Dessa personer växte upp vid tiden kring sekelskiftet inom det geografiskt och socialt avgränsade område som undersökningen omfattar. Alla tre är välkända namn för de flesta etnologer som utnyttjat uppteckningsmaterial. Av deras hand finns förutom uppteckningar byggda på både intervjuer och egna iakttagelser även ett rikhaltigt självbiografiskt material. Att författaren låtit dessa tre informanter bilda vad hon kallar den sammanbindande länken i avhandlingen har sin grund i hennes önskan att få en gestaltad helhetsbild av nybyggarsamhällets barnuppfostran. Hon gör gällande att de lösryckta kunskapselement om äldre tids barnuppfostran som förmedlas i uppteckningsmaterialet får en djupare innebörd när man återfinner dem insatta i enskilda människors sammanhängande skildringar av egna erfarenheter och upplevelser under uppväxtåren.

I det följande kapitlet — Nybyggarna — tecknas den historiska och socio-ekonomiska bakgrunden till den livsform som nybyggarna utbil-

dat.

Spädbarnsvården ägnas ett särskilt kapitel med en rik empirisk exemplifiering av hur en behovsriktad, empatisk spädbarnsvård bedrevs i nybyggarsamhället. Rubrikerna på de följande kapitlen antyder målsättningen för uppfostran samt på vilka vägar och inom vilka områden disciplineringen av de äldre barnen skulle ske. Samtidigt anger rubrikerna de kulturella teman som författaren destillerat fram ur sitt empiriska material och som hon anser vara konstitutiva i den undersökta kulturen. Rubrikerna är som följer: Disciplinering genom arbete, Disciplinering till lydnad och ödmjukhet, Uppfostran till storkarlar och kvinnor, Kroppens disciplinering samt Att lära sig veta sin plats.

Det innehåll som rymms under de nämnda rubrikerna består till stor del av en grundlig empirisk dokumentation. Att författaren därutöver satt in det dokumentära materialet i ett vidare socio-ekonomiskt och ideologiskt sammanhang har bidragit till den helhetsförståelse hon säger sig eftersträva.

Här vill jag särskilt nämna författarens ingående penetrering av hustavleideologins starka och genomgripande inflytande på nybyggarnas föreställningsvärld och vardagliga praxis. Hon kommer också in på att förklaringen till att denna ideologi eller *diskurs* haft en sådan genomslags- och överlevnadskraft inte bara kan sökas i den kyrkliga indoktrineringen genom husförhör, kyrkotukt och andra påtryckningsmedel. Den arbetsamhet och förnöjsamhet som den lutherska ideologin föreskrev var förenlig med folkliga *idealnormer* som vuxit fram ur människornas egna erfarenheter av ytterst hårda levnadsvillkor — således deras vardagliga *praxis*. Arbetsamhet och förnöjsamhet var helt enkelt nödvändiga förhållningssätt för att kunna överleva. Därtill kom att kyrkans löfte om belöning i himlen var en hjälp att uthärda vedermödorna. Jag nämner detta delvis för att ge exempel på hur ML analytiskt utnyttjat de tre begreppen diskurs, idealnorm och praxis.

Det finns inte något egentligt metod- och teoriavsnitt i avhandlingen. Metodiska och teoretiska resonemang förs emellertid insprängda i framför allt inledningskapitlet men också i den fortsatta texten. Författaren redogör t ex för hur hon använt jämförelser med andra uppfostringsmönster som analysverktyg i syfte att framhäva det specifika i bonde- och nybyggarsamhällets

fostran. Jämförelseobjektet har varit det borgerliga uppfostringsmönster som svarar mot den styrningsmekanism som Foucault benämner inre disciplinering.

Hon använder sig också av andra analytiska grepp som går att utläsa ur texten, även om det inte uttryckligt anges att det är fråga om analysverktyg. Ett sådant flitigt praktiserat grepp är polemiken. Jag skall ta upp några polemiska inslag i avhandlingen dels för att visa hur de utnyttjats analytiskt, dels för att på så sätt komma in på några av studiens centrala frågeställningar.

Jag berörde tidigare den polemik författaren för gentemot Ariès och hans efterföljare och som riktar sig mot den anakronism och den klass- och könsmässiga centrism som lett till vad hon menar vara en missvisande tolkning av barnavård och barnuppfostran i det förindustriella bondesamhället. I polemiken ingår dessutom kritik av vad hon anser vara värderande evolutionistiska inslag i den civilisationshistoriska forskningen. I det sammanhanget drabbas tex Jonas Frykman och Orvar Löfgren. Det gäller deras sätt att jämföra och tolka vissa inslag i folklig respektive borgerlig kultur.

ML gör tex gällande att Jonas Frykman har fel när han i sin artikel *Hel och ren* i boken *Den kultiverade människan* hävdar att landsbygdsbefolkningens oberördhet inför smuts, kroppsliga utdunstningar och avfallsprodukter, snuskiga matvanor och liknande kan tolkas som brist på disciplinering. Enligt ML:s sätt att se kan nybyggarnas höga toleranströskel för orenlighet tvärtom tolkas som resultatet av en mycket sträng disciplinering, som syftade till att förtränga och inte öppet visa eventuella äckel- och obehagskänslor. Att utveckla finkänslighet i hygieniska ting under de ytterst torftiga och primitiva villkor, som flertalet av den tidens människor tvingades leva under, lät sig knappast göras och hade snarast varit till hindern i deras kamp för överlevnad. ML visar hur det bland nybyggarna ansågs högst opassande att vara äckelmagad och att i vardagslag ägna tid åt utseende och kroppens ans istället för att utföra nyttigt och nödvändigt arbete. Principiellt likartad argumentering framförs gentemot Frykmans uppfattning att bönderna hade en mer naturlig och ohämmad syn på sexualiteten än vad man hade inom borgerligheten.

På flera punkter för ML således fram argument och drar slutsatser som kan tänkas ganska

ordentligt utmana många föreställningar om det sk gamla bondesamhället. Bortsett från i vad mån hon har rätt i sin polemik — de som blivit utsatta för den har säkert motargument att anföra — anser jag att författarens polemiska grepp med dess retelse till om- och nytänkande är ett plus i avhandlingen.

Som torde ha framgått riktar författaren sin polemiska udd framför allt mot den snedvridna syn på den folkliga kulturen som hon tycker sig spåra i den manligt/borgerliga diskursen. Det leder över till frågan om avhandlingen är skriven ur ett genusperspektiv — dvs om författaren beaktat könsfaktorns betydelse i sin analys. Jag är böjd att besvara den frågan med ja. Hon försöker ta hänsyn till den könsmässiga differentieringen och hierarkiseringen i tolkningen av både männens, kvinnornas och barnens liv. Om det är riktigt som hävdats på sina håll, att det funnits en påtaglig rädsla inom den etnologiska forskningen att problematisera den strukturellt betingade maktrelationen mellan könen så tycks ML ha övervunnit den rädslan. Vidare kan hennes kritik av den manliga bias, som enligt hennes uppfattning vidlåder mycket av barndomsforskningen, kanske ses som ett steg i riktning mot den feministiska teorikritik som Britta Lundgren i en artikel i *Rig* (1990:3) framfört som en önskvärd vidareutveckling av etnologisk kvinno- och genusforskning.

Ett genomgående drag i avhandlingen är en strävan att förstå och förklara de fenomen i nybyggarkulturen som vi med våra moderna värderingar upplever som negativa och/eller ociviliserade. Man anar hela tiden som en underström i författarens argumentering en stark känsla för den kultur hon utforskar; likaså en önskan att ge en rättvisande bild av denna kultur på dess egna villkor, dvs ta avstånd från sådana beskrivningar av folklig kultur där syftet snarast tycks vara att indirekt karakterisera borgerlig kultur genom att framhäva den folkliga kulturens större ursprunglighet och naturlighet men därmed också dess lägre grad av kultivering och disciplinering.

Som ett led i denna önskan eller strävan ser jag författarens försök att vederlägga uppfattningen att vissa fenomen — som barndomsbegreppet, föräldrars känslomässiga engagemang i sina barn, disciplinerat umgängeskick — är innovationer som tillkommit under moderniseringsprocessen och således okända eller outvecklade i kulturer som likt sekelskiftets nybyggarsamhälle

var föga påverkade av denna process.

ML använder sig i sin beskrivning av nybyggarkulturen ofta av en "å ena sidan, å andra sidan"-teknik, som också den tycks botten i en strävan att motväga eller motsäga den negativa värdeladdning som häftar vid några av de drag som dokumenterats i undersökningen. Å ena sidan ger hon ett otal belägg för en kärv och auktoritär attityd till barnen, å andra sidan hävdar hon att det fanns – om än inte lika synligt – ömhet, empati och respekt i de vuxnas relation till barnen. Å ena sidan beskriver hon ingående en repressiv uppfostran som med äga, hot och skrämelse söker inplanta ödmjukhet och undergivenhet hos barnen. Å andra sidan hävdar hon (s 224) att målet för uppfostran inte var att skapa räddhågsenhet och mindervärdes känslor. Hon talar å ena sidan om en utpräglad hierarkisk, ofta förtryckande relation mellan inte bara vuxna och barn utan också mellan män och kvinnor, husbondfolk och tjänstefolk, självägande bönder och det egendomslösa fattigfolket; å andra sidan att de allra flesta nybyggare var jämlika och betraktade sig som sådana. Å ena sidan säger hon att det kan synas som om den av en kollektivistisk, fatalistisk livssyn präglade barnuppfostran i nybyggarsamhället starkt kontrasterar mot den individualism och självkänsla som ingick i den borgerliga pedagogiken, men å andra sidan att de villkor som nybyggarbarnen växte upp under i själva verket genererade den mest extrema individualism (s 223 – 224).

Det här är ju paradoxer som kan verka förvirrande. Den läsare som till äventyrs förväntat sig att författaren skulle uppfylla sitt i inledningen uttalade syfte genom att avslutningsvis presentera en koncis och otvetydig bild av nybyggarsamhällets norm- och värdesystem måste känna sig besviken. Att den bild som tecknas av nybyggarkulturen på bokens slutsidor är så motsägelsefull, som jag exemplifierat, bidrar onekligen till att såväl undersökningsobjekt som undersökningsresultat framstår som mångtydigt och utan tydliga konturer.

Jag ser det ingalunda som ett fel att visa på en värdemässig dissonans i den kultur man undersöker. Man måste emellertid räkna med att läsaren kan reagera med den undran och skepsis som lätt följer när man ställs inför något som man tycker inte hänger ihop. Jag anser därför att det hade varit värdefullt om författaren mera explicit diskuterat tolkningen av de paradoxer hon radar

upp.

En annan kritisk synpunkt är avsaknaden av ett syntetiskt slutkapitel. Som läsare känner man ett behov att få författarens hjälp att knyta samman de många tanketrådar som presenterats i olika sammanhang i texten. Önskvärdheten av en utförligare och mer djuplodande slutdiskussion av de problemställningar som berörts är desto större med tanke på att det rör sig om problem som är av stort allmänt etnologiskt intresse.

Avhandlingens positiva kvaliteter överväger emellertid starkt. De analytiska greppen vittnar om forskningsmässig självständighet och en djärvhet som känns uppfriskande. Dokumentationen är grundlig och presenterad på ett livfullt och medryckande sätt. Metodiken har redovisats utförligt och pedagogiskt och följts upp på ett konsekvent sätt. Som det mest förtjänstfulla framstår för mig det engagemang som författaren visar för sitt ämne och som genomsyrar och ger nerv åt framställningen.

Lissie Åström

Owe Ronström: Att gestalta ett ursprung. En musiketnologisk studie av dansande och musicerande bland jugoslaver i Stockholm. English Summary. Diss. Institutet för folklivsforskning. Stockholm 1992. 303 s., ill.

Den 3 april 1992 disputerade Owe Ronström i Nordiska museets hörsal. Avhandlingen är en i raden av de "svenska bilder" som folklivsforskningen givit oss genom åren. De utgör en ovärderlig grund för vår identitet och känsla av kontinuitet med det förgångna och är samtidigt ett kritiskt samvete där även den "lilla kvinnan och mannen" i det svenska samhället fått sin historiska betydelse.

Ronströms avhandling är en studie av rörelse och ljud i en avgränsad social kontext. Den fokuseras kring två dansföreteelser bland jugoslaver i Stockholm, en mer formaliserad som Ronström kallar "folklore", en friare, förknippad med den ordinära festen som benämns "zabava". Företeelserna fanns såväl i Jugoslavien som i jugoslaviska kretsar i Sverige. Ronströms försök att gestal-

ta ett ursprung kan således sägas äga rum i ett koordinatsystem där dansföreteelserna utgör x-axeln och den geografiska, etniska bestämningen y-axeln.

I förordet uppmärksammar Ronström att hans skildring gäller en tid som flytt, en tid då Jugoslavien som "moderland" fortfarande var en politisk realitet. Nu är förtecknen annorlunda vad beträffar det politiska medan det "jugoslaviska" som kulturell företeelse förefaller överleva, åtminstone som exilföreteelse.

Ronström är den borne pedagogen och kastar läsaren direkt, huvudstupa in i handlingen, en jugoslavisk-svensk kulturafton i Huddinge. Nivåerna växlar sedan ständigt mellan noggrann deskription och försök till mer övergripande teori. Ronström vill med denna fokusväxling besvara frågekomplex som rör dans och musik som konstnärliga uttrycksformer respektive dansandets och musicerandets roll.

Att laborera med en social kontext som har komplicerade etniska förtecken är ingen lätt uppgift. Ronström brottas synbarligen med definitionsproblem rörande "jugoslav", som definieras på flera ställen i avhandlingens. Ronström ser dansen och musiken som de viktigaste gemensamma aktiviteterna, närmast överordnat politisk union, geografiskt område, kulturell sfär etc. Det är säkert riktigt vad beträffar en del av de dansgrupper som Ronström undersökt. Men det är fråga om hur pass generellt detta är och om det gäller även utanför ifrågavarande dansgrupper. Men Ronström visar emellertid övertygande att myten om "det jugoslaviska" i vissa grupper hölls uppe av dans och med musik som tjänade som såväl förenande som identitetsskapande symboler för nuet. Det finns naturligtvis risker att man överdriver "det jugoslaviska" just därför att man söker efter en etniskt betingad reaktion. Att döma av en skildring från en jugoslavisk folkdanstävling förefaller just det "etniska" snarare som något som man vill tona ner eftersom de svenska jurymedlemmarnas omdöme ansågs mer "objektiva" och koncentrerade på musiken och dansen. Däremot är dans och musik i egenskap av "symboler" i högsta grad laddade i andra sammanhang, vilket framgår av att man slutade att dansa "eleno mome", när man fick vetskap om att det var en bulgarisk dans! Ett annat perspektiv där det etniska förefaller sekundärt är när det ställs i samband med individuella konstnärliga prestationer.

Ronström beskriver både situationer av folklöre och zabava som kommunikativa system. Här föreligger en av de fåtaliga punkter i avhandlingens där man saknar en inarbetning av förefintlig litteratur. Ronströms modeller är minst sagt primitiva, men eftersom grundidéerna förefaller helt riktiga kan de utvecklas och göras betydligt mer sofistikerade i framtida studier. Framförallt kan ytterligare aspekter på rummet och ljudlandskapets struktur vara fruktbara infallsvinklar. Styrkan i Ronströms avhandling ligger som sagt inte i modellerna, teorierna, utan i beskrivandet av rörelsen och musiken. Ronström har delvis arbetat med att transkribera videoupptagningar. Videoupptagningarnas informationsmängd har inte bearbetats systematiskt. I stället har Ronström intuitivt plockat fram vissa detaljer i skeendet. De kan synas vara triviala, oväsentliga självklarheter. Men i stället utgör de ovärderliga pusselbitar i en helhetsbild av det övergripande kommunikativa skeendet. I detta arbetssätt ligger enligt min mening avhandlingens styrka.

Ronström är medveten om skeendets olika tidsaspekter och dess relation till olika ljudmiljöer. Vi förs genom olika nivåer, från den yttre verkligheten in i dansringens speciella värld. Här spelar "soundet" (olyckligt ord) en avgörande roll och Ronström ägnar stor uppmärksamhet åt att definiera och avgränsa just denna företeelse. Överhuvudtaget är den terminologiska behandlingen föredömlig. Här finns såväl terminologisk förklaring av all dagliga ord som förklaring av mer sofistikerade, vetenskapliga företeelser. Läsaren kan därmed känna sig trygg; det framgår tack vare definitionerna klart vad Ronström avser i varje enskild punkt.

Bland de många trådar som Ronström förhoppningsvis kommer att spinna vidare på finns frågan om traditionen och det nyskapande. Speciellt i dag då de två dansföreteelserna inte har någon näring i en politisk "jugoslaviskhet" är detta ett intressant forskningsfält.

Ronström är en i högsta grad deltagande forskare och han beskriver ingående sina olika roller i undersökningen. Hans unika kombination av musiker, dansare, musiketnolog och folklorist gör att han kan följa musicerandets och dansandets former kodifierade på olika nivåer från trivialt empiriska till övergripande teoretiska. Det dubbla perspektivet, att kombinera glädje i dans och spel med att vetenskapligt observera och välja sin position, kräver naturligtvis en mycket

speciellt begåvad forskare. En sådan forskningsansats rimmar dåligt mot traditionella krav på "objektivitet" som i detta fall skulle ha tvingat Ronström att ifrån ett titthål videofilma folklore och zabava! Förhoppningsvis är detta slags "objektivitetsraseri" i dag en historisk företeelse. "Objektivitet" får inte begränsa undersökningsmetoderna. Däremot kräver en deltagandeposition om möjligt än större krav på "objektivitet", dvs ju större engagemang desto större självkritisk insikt. Ronström uppfyller dessa krav. Han har också en så suverän inställning till den egna texten att han vågar ge den grundläggande kritik! Ronström menar bla att han borde ställt de undersökta musikhändelserna i en övergripande "musikalisk kontext". Här skulle jag vilja försvära Ronström mot honom själv: en sådan inriktning förefaller mig endast möjlig i en annan mer övergripande typ av undersökning, mera i riktning mot Ingemar Grandins uppmärksammade avhandling om musiklivet i Nepal. Hos Ronström är det studiet av samspel i bestämda typer av situationer som utgör fokus. Just i detta mikroperspektiv, genom att fastställa skillnaderna folklore-zabava, närmar sig också Ronström grundläggande tankemodeller beträffande tradition, autenticitet, och får oss att inse företeelser som tex folklorens "symboliska inversion". När Ronström övergår till dessa mer teoretiska-abstrakta nivåer förefaller mig den etniska frågan av sekundär betydelse: många av hans modeller skulle lika gärna kunna användas vid studier av pensionärsdans i Farsta eller en dansbandsafton på Rondo i Göteborg. Detta visar samtidigt avhandlingens styrka, dvs att Ronström utifrån beskrivning av faktiska händelser kunnat derivera ansatser till generella slutsatser.

Ronström framhåller skillnaden i upplevelse mellan den individuella aktören som i folklore-zabava finner nöje, glädje genom musik och dans och kollektivet av jugoslaver i Stockholm där folklore och zabava är en möjlighet att skapa "jugoslaviskhet" i en icke jugoslavisk omgivning. Frågan ställer sig hur framtiden kommer att gestalta sig för denna jugoslaviskhet som en gång var en konstruktion, senare blev en tradition för att kanske åter bli en – konstruktion! Vad etniciteten spelar för roll i sammanhanget berör Ronström i en kortare epilög som kanske mer är öppna frågor än resonemang kopplade till undersökningen.

Ronströms avhandling är en väl genomförd

avhandling. Stilen är lättläst om än en aning pratig och med en del störande upprepningar som numera förefaller legio i ordbehandlingens tidevarv. Källförteckning saknas och måste kompletteras när Ronström på ett tillfredsställande sätt uppordnat sitt källmaterial och betryggande löst problem rörande forskningsetiska frågor och anonymitetsskydd. Den litteratur Ronström använt är väl inarbetad och dokumenterar en imponerande beläsenhet. Självklart saknar varje läsare verk som "borde" ha varit med. Detta gäller varje avhandling. Liksom i så många ordbehandlingsavhandlingar finns också i denna skönhetsfläckar, inte minst beträffande litteraturlistan, där många författarnamn och titlar blivit misshandlade och inkonsekvenserna är många. Men detta är marginella anmärkningar som inte stör helhetsintrycket av en gedigen forskningsinsats, från själva uppläggnigen till besvarandet av de frågekomplex som uppställts inledningsvis.

Ronströms studie är den första i raden av kommande avhandlingar i musiketnologi som emanerar från musiker som är eller har varit medlemmar i gruppen "Orientexpressen". Deras praktiska och teoretiska handhavande av musikproblem och deras djupa insikter i det kommande multietniska Europa gör dem till representanter för en "Sverigebild" som bådär gott för framtiden, både vetenskapligt, kulturellt och demokratiskt.

Jan Ling

Margareta Cramér: Den verkliga kakelugnen. Fabrikstillverkade kakelugnar i Stockholm 1846–1926. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad, nr 88. Stockholm 1991, 647 s., ill., däribland ett stort antal färgbilder.

Ett sätt att dela upp doktorsavhandlingar är att skilja mellan sådana som avser att ge bidrag till en vetenskaplig disciplins teoretiska eller metodiska utveckling och sådana som mer avser att berika vårt vetande på ett särskilt sakområde. Margareta Cramérs avhandling om kakelugnar hör tveklöst till den senare kategorin. Den är nyktert och sakligt upplagd och spänstigt och direkt njutbart skriven. Men den är inte av den

problemlösande sorten, den innehåller inga kontroversiella diskussioner och polemiker och tar förhållandevis lätt på teoretiska frågor. Jag föreställer mig att detta är den typ av doktorsavhandling som museivärlden och för all del också den bildade allmänheten helst vill läsa: en omsorgsfull, väl disponerad översikt av ett kulturhistoriskt högtintressant område, utan någon störande teoretisk snårighet, en bok som i all framtid kommer att kunna användas som auktoritet att konsultera. I sin speciella genre är detta också en imponerande avhandling.

Framställningen inleds med en översikt av skråtidens kakelugnar i Sverige. Såväl pottkakelugnar från medeltidens slutskede som stormaktstidens avsatskakelugnar hade sina direkta förebilder på kontinenten (Tyskland). Men under 1700-talet utvecklas kakelugnen i Sverige mot en enkelhet som så småningom började uppfattas som nationellt särpräglad: strama, flata eller runda ugnar, vita och dekorationsmålade, ofta på träfötter, vilket medverkade till det lätta och smäckra intrycket. Allra högst nådde 1700-talets kakelugnstillverkning på Marieberg, där man lyckades framställa kakel med dekor i rosenrött, vilket annars var tekniskt omöjligt. Som bekant blev kakelugnstillverkningen vid Marieberg mycket begränsad. En annan sak är att "mariebergskakelugnar" tillverkades av andra fabriker (Lundgrens fabrik i Stockholm, Uppsala-Ekeby) i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, när ett förnyat intresse för 1700-talets kakelugnar växt fram. Detta är naturligtvis förklaringen till den ymniga förekomsten i våra dagar av "falsa" mariebergskakelugnar, vilket Margareta Cramér antyder, dock endast i förbifarten.

I avhandlingens andra kapitel behandlas byggnadsverksamheten i Stockholm 1840–1926. Den kraftiga urbaniseringen under 1800-talets andra hälft innebar naturligtvis en glanstid för kakelugnstillverkningen i landet. Dessförinnan hade kakelugnen tydligen haft en begränsning till ståndsmässiga och borgerliga miljöer. Detta är för övrigt en punkt där läsaren i mitt tycke får en otillräcklig information i avhandlingen. Hur pass vanlig var kakelugnen i bondemiljö under 1800-talet? Cramér nämner rörspisen som en enklare lantlig variant av kakelugnen, i varje fall i första hälften av 1800-talet. I rörspisen tillgodojorde man sig finesserna med den cronstedtska 1700-talsuppfinnningen av ett vertikalt rör-system men utan de dyrbara kakelplattorna. Men

vilken utbredning hade egentligen denna rörspis? Cramér håller sig ju medvetet till Stockholm, men allmogekakelugnens historia borde kunna utredas av en etnolog. Den karta som Cramér redovisar på s. 104 över landets kakelugnsfabriker väcker en del frågor. Dels anges ingen källa, men man kan ju gissa på Kommerskollegie statistik. Men dels undrar läsaren var gränsen går mellan fabriksstillverkning och mer hantverksmässig tillverkning. Många kakelugnsmästare fortsatte på landsbygden en tillverkning i skråhantverkets skala.

På 1880-talet kulminerade kakelugnstillverkningen i Stockholm. Särskilt under decenniets första hälft var nybyggnadsverksamheten intensiv. Efter sekelskiftet 1900 började värmeledningssystem införas i nybyggnader och detta drabbade självklart fabrikationen av kakelugnar, även om många byggmästare ett tag till fortsatte att installera kakelugnar, av trivsel- och traditionsskäl. I Stockholm upphörde tillverkningen när Rörstrand flyttade på 1920-talet. Uppsala-fabriker fortsatte dock ännu några decennier att nytillverka kakelugnar för stockholmsmarknaden.

Det tredje kapitlet innehåller en teknisk beskrivning av kakelugnen. Inte minst terminologin utreds på ett sätt som kommer att ha ett bestående värde för vår tids många intresserade kakelugnsägare. Till denna avhandling nästan slösande rika information hör för övrigt också hur sättning av en kakelugn går till och hur man lämpligen eldar i den. Däremot diskuteras aldrig kakelugnens hållbarhet. På den tiden när eldning förekom dygnet runt i kakelugnar var förslitningen mycket hög och man tvingades regelbundet, kanske var tionde år, att mura om sina ugnar. Detta har väl ingen relevans för den konstvetenskapliga problematiken men ger onekligen ett viktigt perspektiv på ugnarnas betydelse.

Efter dessa tre inledande kapitel kommer ett i sidor omfattande avsnitt som behandlar de olika kakelugnsfabrikerna i Stockholm under den berörda tiden. Det fanns fem stycken: A J Westmans fabrik vid Skinnarviken, som upphörde redan 1855, C A Petterssons vid Tjärhovsgatan på Söder, som upphörde 1901, O H Åkerlinds vid Hantverkargatan på Kungsholmen, som upphörde 1894, Lundgrens vid Torkel Knutssonsgatan på Söder, som upphörde 1911 och Rörstrands vid Karlbergsviken, som upphörde med kakel-

tillverkning vid flyttningen till Lidköping 1926. I några av fallen rör det sig om kakelugnsmästare från skråtiden, som redan före 1846 hade rätt ansenlig tillverkning och som senare byggde ut den parallellt med den växande efterfrågan i storstaden. Cramér redovisar noggrant fabrikerernas utveckling. Ibland blir framställningen i överkant detaljerad. I en brett kulturhistoriskt upplagd text blir det ofta en ren omdömesfråga vad man skall ta med. Personligen kanske jag skulle ha utelämnat t. ex. avsnittet om organisationssträvandena bland kakelarbetarna i en konstvetenskaplig avhandling. Däremot hade jag gärna sett en mer ingående diskussion om varför kakelugnen har haft helt olika förankring i olika länder. Varför har t. ex. kakelugnen inte fått ordentlig spridning i Norge? Det finns över huvud taget en spänning i avhandlingen mellan dess karaktär av "stockholmsstudie" (utförd av en mångårig medarbetare vid Stockholms stadsmuseum och ingående i huvudstadens monografiserie) och avhandlingens egenskap av att vara det bestående verket om kakelugnar i Sverige. Kanske borde författarinnan ha beaktat det senare litet tydligare och tillåtit sig en del perspektiv på hela rikets kakelugnar?

I avhandlingens avslutande häft behandlas "Formutvecklingen under det industriella skedet". Här ligger den konsthistoriska tyngdpunkten. Författarinnan ger en informativ beskrivning av hur kakelugnarna präglats av sin tids växlande modestilar. Analysen är lätt att följa genom det slösande rika bildmaterialet. De olika fabrikererna anlitar samtidens ledande arkitekter för att rita nya kakelugnsmodeller. Bland många andra har Johan Fredrik Åbom, Erik Hugo Tryggelin, Isak Gustaf Clason, Carl Westman, Ferdinand Boberg och Gunnar Asplund gjort viktiga insatser på kakelugnsområdet. Från återhållna och smäckra ugnar i empire och biedermeier gick utvecklingen mot överlastade ugnar i nybarock och nyrenässans, exempelvis tunga pjäser i mörk majolika för 1880-talets matsalar, vidare mot enkla vita kakelugnar vid sekelskiftet 1900, som tar upp traditionen från 1700-talet, och kakelugnar i jugendstil och, efter första världskriget, strama och lätta ugnar, på en gång påminnande om 1700-talets och pekande fram mot funktionalismen. Till och med en hängiven älskare av kakelugnar kan inte låta bli att känna en viss motvilja vid de mest överlastade av 1800-talets ugnar.

Cramér uppehåller sig gärna vid olika industriutställningar där kakelugnar presenterades. Särskilt intresserar hon sig för hur tidens smakdomare uttalade sig om kakelugnarna, alltså ett slags recensioner. Hon redogör också översiktligt för hur den borgerliga bostaden mot slutet av 1800-talet fick en allt mer differentierad rumsindelning. Olika typer av kakelugnar hade olika plats i hemmet. Så hörde de enkla runda, oftast vita, hemma i sängkammare, barnkammare och tjänstefolkets rum. I förbigående får läsaren faktiskt en mycket givande redogörelse för det borgerliga hemmets utsmyckning och möblering under den studerade epoken. Redan i priskuranterna anges tänkbara placeringar för ugnarna, "för salong", "för sal" etc. Cramér gör dock inte själv någon systematisk undersökning av i vilken omfattning de olika typerna verkligen fått en placering i bestämda rum.

Över huvud taget görs få försök till mer kvantitativa beräkningar. Det hade t. ex. varit intressant att få veta vilka modeller i den överrika flora som presenteras som faktiskt varit vanligast. Fanns det ingen möjlighet att i bevarade räkenskaper eller i ett större inventeringsmaterial se vilka modeller som efterfrågades mest? Modellernas popularitet, hos byggmästare och hos allmänhet, har väl ett avgjort konstsociologiskt intresse? I alla fall borde frågan ha diskuterats. Den rimligen allra vanligaste modellen, den enkla, runda, vita kakelugnen, spelar en påfallande undanskymd roll i denna avhandling, säkert därför att den har förhållandevis litet att berätta om den konsthistoriska utvecklingen. Men hur pass dominant och tidlös var den egentligen?

I slutet av avhandlingen finns en 43 sidor lång bildförteckning, dels av de olika arkitekternas och formgivarnas olika alster, dels av de fem stockholmsfabrikerernas olika modeller ur bevarade priskuranter. Dessa sidor kommer säkert att vara till stor glädje för alla ägare av kakelugnar i stockholmstrakten, eftersom en mycket stor del av ugnarna här går att återfinna, dels för tidsfästning, dels för bestämning av formgivare och fabrik. I priskuranterna återges ibland fabrikerernas egna modellnamn på ugnarna, t. ex. "Större götisk spis" eller "Venetiansk kamin". Det kunde ha varit spännande att ha fått en diskussion kring dessa producenternas termer och konsthistoriska bestämningar utifrån dagens perspektiv. Hur pass träffande är egentligen benämningarna?

Till sist måste jag få framhålla att Margareta

Cramérs avhandling är en estetiskt sett oerhört tilltalande produkt. De över 600 sidorna utgörs till över hälften av bilder och av dessa är ett femtiotal i färg. Jag har svårt att tänka mig en mer smakfullt formgiven doktorsavhandling, både när det gäller text och bild, och författarinans egen språkbehandling är kongenial i sammanhanget. Detta är en doktorsavhandling av bestående kulturhistoriskt värde.

Mats Hellspång

Gun Schönbeck: Victor von Gegerfelt – arkitekt i Göteborg. En yrkesman och hans verksamhetsfält 1841–1896. Diss. English summary. Göteborg 1991. 319 s., ill.

Flertalet av Värmlands många herrgårdar uppfördes vid 1700-talets slut och under 1800-talets förra del. De visar en träarkitektur i förenklad nyklassicism, bland vilka Frödings Alster, ombyggd efter ritningar av J. F. Åbom 1839, kanske är den mest bekanta. Helt avvikande från detta mönster är emellertid Höglunda strax väster om Karlstad, färdig för den göteborgske grosshandlaren James Dickson 1844. Den är i tre våningar i gult tegel, ett traditionellt material i Göteborg ("holländsk gulsten") och med påtaglig engelsk prägel, inte minst interiören med dess genomgående trapphall med överljus. Upphovsmannen till denna byggnad är inte skriftligt belagd genom ritningar men anges sedan gammalt vara den unge göteborgsarkitekten Victor von Gegerfelt (1817–1915). Så ock i en nyutkommen doktorsavhandling om honom och hans verk, författad av arkivarien vid stadsarkivet i Göteborg Gun Schönbeck.

Attributionen av Höglunda till von Gegerfelt har dock diskuterats, då huset så kraftigt avviker från samtida arkitektur. Men flera sannolikhets-skäl talar för att den är riktig: byggherrens brittiska bakgrund, arkitektens uppväxt och tidiga verksamhet i Göteborg, hans tjänst som löjtnant vid Värmlands fältjägare 1836–44 med övningsplats på Trossnäs i grannskapet till Höglunda samt hans treåriga arkitektutbildning. Denna ägde dock främst rum i Berlin, och till England kom han först några år senare. Men i Tyskland

lärde han under ledning av de berömda arkitekterna Schinkel och Stüler (senare skapare av vårt Nationalmuseum) nya uttrycksformer och fick praktik vid byggandet av bostadshus. Med den tyskfödde stadsarkitekten i Göteborg, Heinrich Kaufmann, hade han nära samarbete och kom senare att efterträda honom.

Problemet kring Höglunda är dock en detalj, men en intressant sådan, i avhandlingen, vars tyngdpunkt naturligt nog ligger vid Gegerfelts större och mer allbekanta verk i Göteborg. Bland de tidigare och ännu bestående märks kanske främst gamla Sahlgrenska sjukhuset, en ovalformad grågul tegelborg från 1849–55, byggd på den forna fästningsbastionen Carolus Dux nära nuvarande centrum ovanför vallgraven. Det var för sin tid föredömligt modernt både till plan och utrustning, bl. a. med ett varmluftssystem för sjuksalarna, vattenklosetter, senare gasljus m. m. Detta stora, delvis ofullbordade sjukhus avlöstes 1896–1900 av det nuvarande Sahlgrenska på Änggården, ritat av annan hand, men von Gegerfelt hade dessförinnan genomfört flera andra sjukhus- och vårdhemsbyggen i staden, där han fungerade som stadsarkitekt under åren 1872–96.

Från denna tid, närmare bestämt 1874, härrör bl. a. den välkända Fiskhallen, "Feskekörka", där han använde en personlig och originell konstruktion, av honom själv kallad "Staf-triangelsystemet", syftande till orubblig stabilitet likt stenmurade hus. Som han närmare utvecklar i en otryckt handskrift från 1908–14, "En Saga om båd gammal och nywulna hus", innebär detta att en serie liksidigt triangelformade bjälkstommar, upptill sinsemellan förbundna med en takås, ställdes i rad direkt på grunden, alltså med endast två gavelväggar och taket på långsidorna gående ned som på ett tält. I de senare infälldes erforderliga fönster i takkupor, och inga mittpelare skymde sikten. Det gav Fiskehallen med alla sina spetsbågsfönster en lätt kyrkokaraktär.

I den nämnda skriften pläderar han för systemet främst för utställnings- och lantmannabyggnader men har också med ett stort avsnitt om boningshus i trä, där dock golvet måste värmeisolerats genom en hög stenfot eller källarvåning. Konstruktionen var smidig och tillät med mellanväggar och avbalkningar även stora hus i två våningar med fem rum, två kök, garderober, vind och svalgångar m. m. Det mest storslagna projektet kom av kostnadsskäl aldrig till utföran-

de, nämligen ett hem för Björnstjerne Björnson på Aulestad 1874, "mit digt i trae", som denne kallade det. Björnson ansåg att von Gegerfelt var ett geni bland de samtida arkitekterna.

Bakom denna höga uppskattning låg också och inte minst att von Gegerfelt liksom många andra vid denna tid delvis arbetade i den fornnordiska stilen med inspiration från stavkyrkor och vikingatidskonst med drakslingar och allt. Det gällde mest privata trävillor i städer och på landet, där också influenser från Schweiz är påtagliga, kända i vårt land redan på 1830-talet. Det i Sverige mest bekanta exemplet torde vara de Curmanska villorna i Lysekil från 1870-talet. Liknande byggde även von Gegerfelt på flera håll. Han reagerar dock mot slavisk kopiering och överflöd av dekorationer: "Konstruktion blir alltid huvudsak och byggnadens enskilda delar måste i form, på ett klart och tydligt sätt, uttrycka vad dessa delar funktionera, deras orsak att vara till. Prydnader, ornament böra anordnas ytterst sparsamt och utan överdrift sluta sig till de konstruktionsdelar der dessa ornament framstå." Det är en sammanfattande funktionalistisk beaktelse, skriven 1914, då han var 97 år!

von Gegerfels övriga verk, framför allt bostadshus i sten eller tegel, präglas närmast av en slags modifierad nyrenässans. Det gäller hans egna villor från 1874 och 1884 liksom t. ex. Chalmerska slöjdskolan 1867 och dåvarande Slöjdföreningens skola 1876, i vilka båda han var verksam som lärare. Han var även knuten som "ombudsman" och intendent vid Göteborgs museum, för vilket han ledde ombyggnaden av Ostindiska kompaniets hus vid Norra Hamngatan, där ännu dess historiska samlingar har sin plats. Troligen är han också upphovsman till de för Göteborg så bekanta "landshövdingehusen", tvåånings trähus på hög källarvåning i sten, så benämnda sedan de med stadsarkitektens = von Gegerfels stöd trots protester i byggnadsnämnden godkännts av länsstyrelsen med landshövding Albert Ehrensvärd i spetsen, det första 1875. De var länge talrika i stadsdelar som Annedal, Landala m. fl. och byggdes ännu på 1930-talet.

Boken avslutas med ett kapitel om von Gegerfelt som arkitekturteoretiker, där han visade sig i mycket vara före sin tid och kanske därigenom länge en i övriga landet lite förbisedd storhet. Detta rättas nu till med den äran genom denna utmärkta och rikt illustrerade avhandling.

Gösta von Schoultz

Katia Johansen: Kongelige kjoler. De Danske Kongers Kronologiske Samling på Rosenborg. Tryckt i en dansk och en engelsk upplaga. Köpenhamn 1990. 112 s., ill.

Det första intrycket av boken är betagande och den ger inte anledning till besvikelse, när man börjar bläddra och läsa. Boken är tryckt på matt exklusivt papper och färgfotografierna är så utmärkta, så man känner det textila materialet i fingrarna, de mjuka siden- och sammetsstygnerna samt de hårdare metallerna och paljetterna. Stygnen i broderierna och spetsarnas mönster kan tydligt följas i detaljbilderna som oftast är infällda i helbilderna av klädesplaggen.

Författarinnan är född och uppvuxen i USA och har själv skrivit både den danska och engelska utgåvan. Hon är också producent av utställningen med samma namn "Kongelige kjoler". (En kjole är en klänning på svenska.) Hon har en omfattande utbildning i kultur- och litteraturhistoria samt språk och bl. a. textilkonservering.

Inledningsvis berättar hon hur samlingen av de kungliga mansdräkterna har kommit till på Rosenborg från och med Christian IV:s blodfläckade dräkt från sjöslaget vid Kolberger Heide 1644. Tanken flyger till slaget vid Lützen 1632 och Gustaf II Adolfs omsorgsfullt bevarade dräkt på Stockholms slott. Kung Christian (1588–1648, regent i 60 år) har troligen känt till detta.

Sedan 1644 har således ceremoniella och dyrbara kungliga mansdräkter bevarats och dessa ger kännedom om tygvalet och mönstren, som också gällde för drottningarnas klädsel under 1600- och 1700-talen. Tyvärr är kvinnodräkterna inte bevarade, dem måste man studera på samtida porträtt. Kvar finns blott en jacka från omkring 1640 i ett praktfullt yttäckande handbroderat siden. Orsaken till denna bedrövlige brist var att drottningarna enligt gammal sed testamenterade sin garderob till hovdamerna och kammaruppvaktningen. Från de ovannämnda århundradena finns i övrigt blott några accessoarer kvar: en solfjäder, en muff och några spetsprydnader samt en utsökt broderad underkjol, som har tillhört den skandalomsusade engelskfödda Caroline Mathilde (1751–1775). Hennes fatala silverinvädda strumpeband som hittades hos hennes älskare, livmedikusen, statsrådet m. m. J. F. Struensee, finns också kvar.

Honom kostade fyndet livet, henne förvisning 1772 till Celle i den då danska besittningen Niedersachsen, där hon avled blott 24 år gammal. Kungen, den sinnessjuka Christian VII, levde till 1808. Caroline Mathilde fick hela sin brudskatt med sig till Celle och hennes ägodelar skingrades efter hennes död.

Den första kröningsmanteln i samlingen syddes till Marie Sophie Fredrikkes salvning 1815. Den utfördes i röd sammet med foder och besättning av hermelin. (De danska salvningssceremonierna avvek från de svenska kröningsstraditionerna bl. a. vid att de kungliga bar kronorna på huvudet vid inträdet i kyrkan.)

Caroline Amalie (1796–1881) var den första som förstod vikten av att också bevara drottningarnas garderob. Hon testamenterade flera av sina toaletter till Rosenborg och ståtligast av alla är salvningsroben från 1840 i vit sidensatäng med tunga guldbroderier och spetsgarnityr samt röd hermelinsbesatt mantel.

K. J. redogör för leverantörerna till de dyrbara kreationerna av vilka somliga beställdes i Paris och Wien, medan andra syddes hos hovskräddare och sömmerskor i Köpenhamn samt kring sekelskiftet 1900 och ett par decennier framöver likaledes hos Augusta Lundin i Stockholm.

I för läsarna underlättande syfte har K. J. upprepat drottningarnas födelse- och dödsårtal på varje uppslag. Hon har beskrivit klänningarnas tyg, konstruktion med invändiga snöranordningar, Halskanternas justerbara system, underkjolarnas höftkuddar, dateringar av tillkomsten, och vid vilka tillfällen dräkten har burits. Underarbetet är inte ointressant för man skall inte tro att kungliga byster hade mera naturlig spänstighet än vanligt folks. Det fanns dolda hjälpmedel då som nu. Författarinnan berättar också om föremålens ibland rätt krokiga väg till Rosenborg. Släktingar till några av drottningarnas hovdamer som fick ärva delar av garderoberna har omtänksamt kompletterat samlingen.

Drottning Ingrid, f. 1910, förmäld med Danmarks kronprins Frederik, som blev kung av Danmark 1947, har 1977 skänkt ett flertal av drottning Louises klänningar som hade bevarats på Amalienborg samt drottning Alexandrines (1879–1952) brudklänning. En mycket stor donation har skänkts 1990 av greve Flemming af Rosenborg, som förlorade prinstiteln vid sitt borgerliga gifte med Ruth Nielsen 1948. Den består av hovdräkter och galatoaletter, som bely-

ser ståten och prakten som förekom vid hoven i Danmark och Sverige kring sekelskiftet. Grevens mormor, Ingeborg (1878–1958), var dotter till kung Fredrik VIII av Danmark och hans gemål Lovisa, Karl XV:s dotter. Hon var emellertid inte kronprinsessa av Sverige, som anförts i stamtavlan på sidan 112, och hade ingen arvsrätt till tronen. År 1897 förmäldes Ingeborg med Prins Carl av Sverige och de fick döttrarna Margaretha, Märtha och Astrid. Prinsessan Margaretha vigdes till prins Axel av Danmark och fick sönerna Georg och Flemming. I greve Flemmings gåva till Rosenborg ingår också klänningar och accessoarer som bl. a. har tillhört drottningarna Desideria och Josefina av Sverige men de flesta av roberna har tillhört hans mormor och mor, prinsessan Margaretha (1899–1977) som ärvde sin mors galatoaletter 1958 och bevarade dem omsorgsfullt.

Såväl utställningen som boken har väckt stor uppmärksamhet i Danmark och en tanke av tacksamhet går också från Sverige till Drottning Ingrid och Greve Flemming av Rosenborg för de generösa gåvorna till samlingen som nu också belyser ett tidigare okänt svenskt-danskt föremålsbestånd i De Danske Kongers Kronologiska Samlinger på Rosenborg.

Textilierna kan inte utställas permanent på grund av skadlig påverkan av ljus, klimat och damm, men Katia Johansen har på ett utomordentligt sätt dokumenterat ett unikt dräktbestånd från 1600-talet till våra dagar i sin vackra volym.

Lis Granlund

Ruth Horneij: Bonaderna från Överhogdal. Diss. English summary. Jämtlands läns museum. Östersund 1991. 222 s., ill.

I början av 1900-talet påträffades i Hälsingland och Härjedalen några högst märkliga vävnader, som bevarats ovan jord och länge ansetts vara från tidig medeltid. De har en mönstring som utförts i s. k. snärjäv (eller soumak), en teknik som i Skandinavien företrädesvis användes under forn- och medeltid. En av dessa vävnader kallas Skogsbonden, därför att den härstammar

från Skogs kyrka i Hälsingland, medan den andra, i själva verket en grupp vävnader, sekundärt sammanfogade till ett täcke, påträffades i en kyrkbod vid Överhogdals kyrka i östra Härjedalen. Vissa fragment hittades inne i kyrkan. En del av "täcket" var en längd, vävd i dubbelväv, alltså inte som de övriga försedd med en rik mönstring i företrädesvis snärjetechnik på en slät tuskaftsboten. De flesta forskare har ansett Överhogdalsvävnaderna vara äldre än Skogsbonaden, som daterats till omkring 1200.

Bonaderna från Överhogdal har blivit föremål för en doktorsavhandling, som har författats av Ruth Horneij och ventilerats vid en disputation i Umeå i november 1991. Skogsbonaden beskrevs redan 1923 i en avhandling av Erik Salvén. Före sin bortgång 1975 var Anne Marie Franzén vid Riksantikvarieämbetet sysselsatt med att analysera Överhogdalsvävnaderna i och för en publicering. Arbetet har fullföljts av Margareta Nockert, och en bok väntas bli färdig under år 1992. I och för detta har vävnaderna C14-daterats vid Uppsala universitet, där man kommit till det uppseendeväckande resultatet att de kan härstamma från vikingatid. (Närmare datering av de olika delarna har ännu ej gjorts.) Det är därför naturligt att jämföra dessa vävnader med de bildvävnader som påträffats i det norska Osebergfyndet från 800-talet, vilka dock ännu ej fått en slutgiltig publicering.

Vid sina mångåriga forskningar om Överhogdalsbonaderna har Horneij utgått från det tidigare antagandet att dessa vävnader var utförda omkring eller strax efter 1100, alltså en tid då kristendomen hade segrat över hedendomen. Hennes tolkningsförslag av vävnadernas bildframställning präglas av detta antagande. Sedan hon erfarit resultaten av C14-bestämningarna har hon intagit den ståndpunkten att bildframställningen återger berättelser och symboler från en hednisk men mest och framför allt från en kristen föreställningsvärld. Bara ett exempel på hennes tolkningsförslag kan tillräckligt illustrera hennes ståndpunkt. Den bild som tidigare tolkats som en framställning av Gunnar i ormgruppen visar enligt Horneijs mening djävulen i bojor.

Boken innehåller huvudsakligen en noggrann beskrivning av vävnadernas utförande och bildframställning samt ett referat av tidigare forskares resultat, varefter följer förf:s tolkningsförslag jämfört med tidigare. De mest framträdande motiven ses som efterbildningar av illustrationer

i några av henne citerade apokalypsframställningar i manuskript från 800-, 900- och 1000-talen (den äldsta skulle vara en kopia av ett manuskript från år 785). Dessa till synes groteska bilder som förf. återger utgår från Uppenbarelseboken 9:7, där det bl. a. heter: "... gräshoporna tedde sig såsom hästar rustade till strid...". Sådana skildringar ligger alltså till grund för Horneijs tolkningar av de ifrågavarande vävnadernas mönstermotiv. Hur sedan illustrationerna i de citerade handskrifterna, eller i någon äldre nu försvunnen, kunnat tjänat som förebilder för vävnadernas skapare eller hur de kommit upp till Norden har inte kunnat visas. Förf. antar att det skett genom den kyrkliga organisationen i Norge, dit Härjedalen hörde fram till 1600-talet.

Det är förvånande att förf., som är konstvetare, inte analyserat de olika delarna av "täcket" ur stilhistorisk synpunkt under jämförelse med Osebergstextilierna. Detta har emellertid Margareta Nockert gjort enligt ett föredrag som hon höll i Borås våren 1991. Den äldsta delen skulle enligt henne vara den som kallas Överhogdal III, den mest skadade, vars mönstring har stilistiska drag påminnande om den kända Osebergstapeten. Yngst anser hon Överhogdal II vara. Den innehåller bl. a. bilder av en kyrka och korsförsedda hus, och den är troligen från slutet av 1000-talet – för övrigt en tid då ju även runstenar försågs med ristade kors.

Ikonografi är sannerligen ett svårt forskningsområde och förf:s bildtolkningar synes i många fall vara väl djärva, speciellt beträffande Överhogdal III. Avhandlingen är emellertid frukten av ett mångårigt och mödosamt forskningsarbete, vars resultat klart redovisats. Bonaderna – eller rättare sagt vävnaderna, eftersom man inte vet hur de en gång brukats – måste ha kommit till Överhogdal först efter 1466, då kyrkan där invigdes. Var de ursprungligen använts vet man ej, inte ens om de då brukats i en kyrka. Det fanns under ifrågavarande tid regelbundna kulturförbindelser mellan Sverige och norska atlantkusten. Förf. uppehåller sig mest vid Härjedalens kontakter med den norska kyrkan, medan svenska kulturförhållanden knappast berörs. Överhogdal ligger dock nära de rika kulturbygderna i Hälsingland, varifrån också Skogsbonaden härstammar. Man saknar jämförelser med svenska samtida bildframställningar. Sådana kunde ha varit till hjälp vid den ikonografiska

tolkningen, vilket framtida forskning säkerligen kommer att visa.

Gertrud Grenander Nyberg

Sune Rudnert: I historiemålarens verkstad. Carl Gustaf Hellqvist — liv och verk. Diss. Deutsche Zusammenfassung. Lund University Press 1991. 366 s., ill., delvis i färg.

Bland skådeböckerna på biblioteks- eller förmaxbordet låg säkerligen i många borgerliga hem vid sekelskiftet "Taflor ur Sveriges historia", ett vackert planschverk utgivet 1898 av historikern Otto Sjögren. Det byggde så gott som helt på illustrationer i liggande folio, återgivande kända motiv från seklets ännu så populära, om också ej längre dominerande historiemåleri jämte utgivarens sakkunniga kommentarer. Där finner man många berömda ting såsom Georg von Rosens "Erik XIV, Karin Månsdotter och Göran Persson" (1871), Carl Wahlboms "Gustaf Adolfs död vid Lützen" (1855), Höckerts mästestycke "Slotsbranden" (1866), Gustaf Cederströms "Karl XII:s likfärd" (1884) m. fl. Liknande bilderböcker försvann snart, då historiemåleriet i stort sett blev inaktuellt, och först i våra dagar har det framkommit en del motsvarigheter: "Svenska hävder genom konstnärsoögon" en utställningskatalog från Liljevalchs 1960, "Bilder ur svenska historien", en konstbok från Nationalmuseum 1975, Alf Åbergs "Svenska historiska bilder" 1983 m. fl.

Kanske inte den främste, men en av de mest konsekventa bland tidens historiemålare, var den ambitiöse Carl Gustaf Hellqvist (1851–1890), som från sin korta levnad efterlämnat den gripande "Sten Sture den yngres död på Mälarens is" (1880) och framför allt den väldiga duken "Valdemar Atterdag brandskattar Visby 1361" (1882). Om honom och hans verk har nyligen publicerats en avhandling av Sune Rudnert, själv utövande konstnär.

Denna är som sig bör en grundlig sak, som inleds med en detaljerad biografi över Hellqvist från skoltiden i Kungsör och studierna vid Konstakademien i Stockholm i hela tio år tillsammans med Julius Kronberg, Ernst Josephson, Gustaf Cederström, Carl Larsson m. fl. Till lära-

re hade han bl. a. Johan August Malmström och arkitekten F. W. Scholander, vilka båda kom att stå honom nära. År 1875 vann han den kungliga medaljen i historiemåleri med en målning om Gustaf Vasa mot domkapitlet i Västerås, som inköptes av Oscar II. Samma år gjorde han den första skissen till den ovannämnda Visby-tavlan. Därefter for han som så många av sina kamrater till Paris. Men i motsats till dessa, som kom att övergå till det moderna friluftsmåleriet, for Hellqvist vidare till München och infångades för gott i det traditionella historiemåleriet. Han blev 1888 professor vid Konstakademien i Berlin.

Levnadsskildringen, som till stor del bygger på dagböcker av hustrun Julie Thiersch, är mycket detaljerad med belysande och intressanta moment om konstnärslivet såväl i Paris som senare i Tyskland och med många kända namn i sällskapslivet, varför man inte beklagar omfånget på nära hundra sidor. Hellqvist avled redan 1890 efter en tids sinnessjukdom, vilken emellertid ej — i motsats till vad gäller Hill, Josephson och van Gogh — ledde till nya konstformer i friare anda.

Därefter följer i boken en inventering och analys av de olika verken. Redan dess omslag är talande med ett interiörfoto från ateljén i München, vilket visar en uppsjö av attiraljer, som använts som förlagor: hjälmar, sköldar och andra rustningsdelar, krucifix, dryckeskannor, textilier och annat, som ofta kan återfinnas i de färdiga tavlorna. Ambitionen var ju att göra allt så realistiskt och tidstroget som möjligt, även om bildernas detaljer kan ha hämtats från skilda håll. Så t. ex. i den berömda Brandskattningen av Visby, där första skissen visar den låga bebyggelsen vid torget 1875, som i målningen ersatts av en mer ståtlig sådan från Lüneburg, Hildesheim m. fl. städer med bättre bevarade profanbyggnader. Sanna skildringar är det sålunda sällan fråga om, men genom sin uttrycksfullhet och spridning via historie- och planschverk har de liksom litterära sådana (Anders Fryxell!) påverkat vår uppfattning av äldre tid.

Avhandlingen om Hellqvist och hans verk är väl illustrerad, välskriven och intressant, inte minst för kulturhistoriker och närstående.

Gösta von Schoultz

Föreningsmeddelanden

Styrelseberättelse 1991

Föreningen för svensk kulturhistoria har under 1991 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av docent Elisabet Hidemark, professor Nils-Arvid Bringéus, docent Mats Hellspång samt föreningens sekreterare.

Under året har Föreningen genom Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet erhållit ett anslag av 50 000 kronor som bidrag till tryckning av tidskriften och från Ebba och Sigfrid Svenssons fond för folklivsforskning har erhållits 14 620 kronor.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

1.1 1991 Ingående balanskonto

Tillgångar

Postgiro	39 055:30
Handelsbanken	745:60
Kassa	382:70
Tidskriften RIG	1:—
Kronor	40 184:60

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Nordiska museet	1 287:50
Obetalda fakturor	6 128:—
Balanserat överskott	49 907:56
./- årets resultat	22 638:46
Kronor	40 184:60

Resultaträkning

Intäkter

Medlemsavgifter	85 972:61
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet	50 000:—
Ebba och Sigfrid Svenssons fond	14 620:—
Försäljning äldre årgångar RIG	5 038:—
Inkomsträntor	1 914:66
	157 545:27

Kostnader

Tryckningskostnader	119 560:—
Honorar	5 902:50
Diverse utgifter, porto m m	18 349:35
Verksamhetens överskott	13 733:42
Kronor	157 545:27

Balansräkning 1991-12-31

Tillgångar

Postgiro	83 352:07
Handelsbanken	745:60
Kassa	282:85
Tidskriften RIG	1:—
Kronor	84 381:52

Skulder

Ledamöters fond	5 500:—
Nordiska museet	1 30:—
Obetalda fakturor	37 749:—
Balanserat överskott	27 269:10
Årets resultat	13 733:42
Kronor	41 002:52
Kronor	84 381:52

Stockholm den 11 september 1992

Elisabet Hidemark

Hans Medelius

Eivor Andersson

Äldre årgångar av Rig säljes billigt!

F.n. pågår en flyttning och omorganisation av Rigs lager på Nordiska museet. I samband med detta säljer Föreningen för svensk kulturhistoria ut såväl enstaka nummer som hela årgångar. Ett mindre antal nummer finns kvar från tidskriftens första år 1918–1923. Från slutet av 1920-talet och från 1930-talet finns inga nummer bevarade. Från 1940-talet och framför allt från mitten av 1950-talet och framåt finns gott om restexemplar.

Försäljningen sker till realisationspriser. Ett enstaka nummer kostar 5 kronor, en hel årgång 20 kronor. Portokostnader tillkommer. Försäljningen pågår så länge lagret räcker. Möjligheten finns alltså att mycket billigt skaffa sig en obruten serie årgångar av Rig i varje fall från mitten av 1950-talet.

Den som önskar beställa Rig, enstaka nummer eller hela årgångar, ombes vänligen göra en skriftlig beställning till Föreningen för svensk kulturhistoria, Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Det går också bra att ringa till tidskriften Rigs expedition, Nordiska museet, tel. 666 46 00.

Äldre årgångar av tidskriften

FOLK - LIV

Årgångarna 1947–1956 samt 1962–1971 liksom register 1937–1956 finns att köpa från Nordiska museets förlag.

Pris 20:– enkelårgång, 35:– dubbelårgång. Registret 20:–.

Ring 08/666 46 00, förlaget, eller skriv till Nordiska museets förlag, Box 27820, 115 93 STOCKHOLM.

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG

Box 27820

115 93 STOCKHOLM

Tel. 08/666 46 00, fax 665 45 80